

Metodički pristup egzistencijalizmu u nastavi Filozofije i Hrvatskog jezika

Kuraja, Ivana

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:197108>

Rights / Prava: [In copyright](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2022-05-18**



Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)





Sveučilište u Zagrebu
Fakultet hrvatskih studija
Odsjek za filozofiju i kulturologiju

**METODIČKI PRISTUPI EGZISTENCIJALIZMU U
NASTAVI FILOZOFIJE I HRVATSKOG JEZIKA**

Diplomski rad



Sveučilište u Zagrebu
Fakultet hrvatskih studija
Odsjek za filozofiju i kulturologiju

METODIČKI PRISTUPI EGZISTENCIJALIZMU U NASTAVI FILOZOFIJE I HRVATSKOG JEZIKA

Diplomski rad

Kandidatkinja: Ivana Kuraja

Mentor: izv. prof. dr. sc. Ivo Džinić

Sumentor: dr. sc. Marko Kardum

Zagreb, 2020.

Zahvala

Od srca zahvaljujem svima koji su bili uz mene tijekom studiranja i time mi ovo razdoblje učinili lakšim i ljepšim. U prvom redu zahvaljujem svome mentoru izv. prof. dr. sc. Ivi Džiniću te sumentoru dr. sc. Marku Kardumu na strpljenju, uloženom trudu i vremenu pri izradi ovog diplomskog rada. Također, veliku zahvalu dugujem mojim prijateljicama, koje su bile dio moje svakodnevice i bez čijih bi riječi podrške i savjeta moje studiranje bilo puno teže i zasigurno manje zabavno. Na kraju, najveću zahvalu pripisujem svojim roditeljima i bratu bez kojih sve ono što sam postigla i što ću postići, ne bi bilo moguće. Hvala što ste mi omogućili da bezbrižno studiram i bili mi, u svakome trenutku, najveća podrška.

Najveće HVALA svima!

Sažetak: Budući da je jedan od najčešće zagovaranih nastavnih ciljeva povezivanje gradiva različitih predmeta u smislenu, koherentnu cjelinu, pokazuje se potreba da se metodički obrazloži način na koji je takvo povezivanje moguće provesti. S obzirom na početnu tezu, u ovom će se radu povezati egzistencijalizam kao filozofski pravac s egzistencijalizmom kao književnim fenomenom. U radu će se postaviti teorijski okvir egzistencijalizma te njegovo specificiranje u odnosu na šire shvaćenu filozofiju egzistencije. Također, provest će se analiza gimnazijskih kurikula i u njima prisutnih sadržaja koji se tiču upravo egzistencijalizma u nastavi filozofije i hrvatskog jezika. Prikazat će se obilježja književnosti egzistencijalizma i koja su djela obilježila taj književni fenomen. Nadalje će biti prikazani metodički pristupi u nastavi oba predmeta te koliko su metodički i sadržajno srodni i povezivi. U zadnjem dijelu rada prikazat će se mogući metodički postupci u nastavi pomoću kojih je navedene sadržaje moguće, putem korelacije u nastavi, povezati u jednu cjelinu te tako učenicima omogućiti sintezu stečenih znanja i kompetencija.

Ključne riječi: egzistencijalizam, filozofija egzistencije, književnost, kurikulum, nastava, plan i program, metodika, korelacija

Abstract: Since one of the most frequently advocated teaching goals is to connect the materials of different subjects into a meaningful, coherent whole, there is a need to methodically explain the way in which such connection can be carried out. Given the initial thesis, in this paper we will connect existentialism as a philosophical direction with existentialism as a literary phenomenon. The paper will set the theoretical framework of existentialism and its specification in relation to the broadly understood philosophy of existence. Also, there will be an analysis of high school curricula and the contents present in them that relate to existentialism in the teaching of philosophy and the Croatian language. This paper will also present the features of the literature of existentialism and which works marked this literary phenomenon. Furthermore, methodological approaches in the teaching of both subjects will be presented, as well as how methodologically and substantively related and connected they are. In the last part of the paper, the possible methodological procedures in teaching will be presented, by means of which the mentioned contents can be connected into one whole through correlation in teaching, thus enabling students to synthesize the acquired knowledge and competencies.

Keywords: existentialism, philosophy of existence, literature, curriculum, teaching, plan and program, methodology, correlation

Sadržaj

1. Uvod.....	7
2. Filozofija egzistencije i egzistencijalizam.....	8
2.1. Søren Kierkegaard.....	13
2.2. Friedrich Nietzsche.....	16
2.3. Edmund Husserl.....	18
2.4. Martin Heidegger.....	20
2.5. Jean-Paul Sartre.....	22
2.6. Albert Camus.....	24
3. Egzistencijalizam u kurikulumu nastavnih predmeta Filozofije i Hrvatskoga jezika.....	27
3.1. Kurikul iz Filozofije.....	27
3.2. Kurikul iz Hrvatskog jezika.....	28
4. Egzistencijalizam u programu za gimnazije iz nastavnih predmeta Filozofije i Hrvatskoga jezika .	30
4.1. Egzistencijalizam u nastavi Filozofije.....	30
4.2. Egzistencijalizam u nastavi Hrvatskog jezika.....	31
5. Egzistencijalistička književnost.....	33
6. Metodika nastavnih predmeta.....	41
6.1. Metodička povezanost sata Filozofije i Hrvatskoga jezika.....	42
7. Korelacija u nastavnom procesu.....	46
7.1. Prijedlog za korelacijski nastavni sat Hrvatskoga jezika i Filozofije.....	46
8. Zaključak.....	49
9. Literatura.....	51

1. Uvod

Filozofija egzistencije razvila se krajem prvoga svjetskoga rata pa su teme kojima se ona bavi svakako odraz povijesno-društvenih zbivanja toga razdoblja. Najprije se pojavila u Njemačkoj, a zatim, u raznim varijantama, u ostatku Europe pa i svijeta. Razlikujemo filozofiju egzistencije u kojoj možemo istaknuti filozofe Karla Jaspersa i Sørenea Kierkegaarda, nadalje, egzistencijalnu filozofiju čiji je glavni predstavnik Martin Heidegger te egzistencijalizam u kojem su se istaknuli Jean-Paul Sartre, Maurice Merleau-Ponty i Albert Camus. Ono što te filozofe povezuje u njihovu radu je sam termin egzistencije s naglaskom na egzistenciju čovjeka koji je stavljen u središte. Filozofija egzistencije naglašava stanja koja su svojstvena čovjeku kao čovjeku pa se tako javljaju teme kao što su osjećaj nesigurnosti, sumnje, samoće, usamljenosti, očaja, tjeskobe, straha, dosade, mučnine, apsurdna.

Egzistencijalizam se također razvio i u književnosti. Osobito su važna djela Alberta Camusa i Jean-Paula Sartrea. U književnosti se teme egzistencijalizma mogu pronaći već u 19. stoljeću. Roman *Zločin i Kazna*, ruskoga pisca Fjodora Mihajloviča Dostojevskog, sadrži tipična egzistencijalistička obilježja. Također, važno je istaknuti i djelo Franza Kafke, *Preobražaj*, koje ističe bespomoćnost pojedinca te osjećaje straha i usamljenosti koji ga prate. Egzistencijalizam se u hrvatskoj književnosti pojavio u pedesetim i šezdesetim godinama dvadesetog stoljeća i to najviše u djelima Miroslava Krleža, Vladana Desnice, Antuna Šoljana, Slavka Mihalića, Sloboda Novaka i drugih. Od hrvatskih autora u nastavi hrvatskog jezika se obrađuje Šoljanov *Kratki izlet*, Desničin roman *Proljeće Ivana Galeba*, Marinkovićeva zbirka noveli *Ruke* te roman *Kiklop* i roman *Mirisi, zlato i tamjan* Slobodana Novaka. I u pjesništvu se mogu pronaći elementi egzistencijalizma pa se tako učenici u razdoblju suvremene književnosti upoznaju s Mihalićevim pjesmama *Približavanje oluje* i *Majstore, ugasi svijeću*.

S predmetom Filozofija učenici se upoznaju u četvrtom razredu gimnazije. Uči se dva sata tjedno, a u nekim gimnazijama postoji i izborni sat Filozofije. Glavni cilj poučavanja filozofije upravo je želja za razumijevanjem svijeta, čovjeka i njegove egzistencije te života uopće. Filozofija je svojim najvećim dijelom povezana s Logikom i Etikom koje su njezine discipline, ali s brojnim drugim predmetima od kojih je za ovaj rad osobito važna međupredmetna povezanost s Hrvatskim jezikom i književnošću kada je riječ o pitanju jezika i refleksiji o svijetu i životu. Hrvatski jezik kao nastavni predmet podijeljen je na tri predmetna područja: hrvatski jezik i komunikacija, književnost i stvaralaštvo te kultura i medij. Kako je egzistencijalizam i njegovo izvođenje u nastavnom procesu središnja tema ovoga rada, a obrađuje se u području

književnosti, za naš je rad najvažnije predmetno područje *književnosti i stvaralaštva* gdje se Filozofija i Hrvatski jezik tematski najviše isprepleću i dodiruju.

Metodika je pedagoška disciplina o nastavnim metodama koja proučava temeljne zakonitosti nastave pojedinog nastavnog predmeta i teoriju nastave uopće. Nastavnici različitih predmeta, s metodičkog stajališta, imaju puno toga sličnog, pa i istog. Predmete prvenstveno razlikuju njihovi sadržaji, ali te je sadržaje često moguće povezati. Takva bi se povezanost mogla ostvariti korelacijskim satom u nastavi. Kako bi se takav nastavni sat uspješno proveo, bitno je, u ovom slučaju, pronaći poveznicu filozofskog pravca egzistencijalizam u nastavi Filozofije s književnim fenomenom egzistencijalizam u nastavi Hrvatskoga jezika te uvidjeti koje sličnosti, a koje različitosti sadrže metodike tih nastavnih predmeta.

2. Filozofija egzistencije i egzistencijalizam

Nakon svjetskih ratova filozofija se više počela baviti antropološkim problemima poput iskustva ljudskog postojanja. Filozofija egzistencije se tako primarno bavi pitanjima postojanja i ljudskog iskustva. Najvažniji doprinos za razvoj filozofije egzistencije dali su neki od najvećih filozofa 19. stoljeća, Søren Kierkegaard i Friedrich Nietzsche, koji su smatrani prethodnicima filozofije egzistencije.¹ Oni su naglašavali vezu filozofije s pojedinačnom egzistencijom čovjeka te joj tako pridavali životnu važnost. I Kierkegaard i Nietzsche bave se pojmovima apstraktnog i univerzalnog. Smatraju da je problem što apstraktni sustavi uništavaju ljudsku osobnost u općenitostima, stoga prihvaćaju fenomenološku metodu putem koje pojedinac, intenzivnim promišljanjem, na vlastitoj slobodi, otkriva značaj vlastitog bića.²

Nadalje, filozofija egzistencije prirodu ljudskoga postojanja smatra neophodnom za filozofiju i ključnim rješenjem filozofskih problema. Ona teži čovjekovoj slobodi i njegovom samoostvarenju u svijetu.³ Ono što se želi izbjeći je bilo koja vrsta determinizma, pozitivizma, idealizma i logike. Filozofija egzistencije protivi se bilo kojem obliku filozofije koji bi mogao svesti čovjeka na jedan predmet u fizičkom kozmosu, dakle, onim pravcima filozofije koji isključuju razmatranje čovjekova unutarnjeg života i sudbine. Zaključno, filozofija egzistencije

¹ James T. GRIFFIN, *The Fathers of Existentialism*, U: *Philippine Studies*, Vol. 6, No. 2, Ateneo de Manila University, 1958, 155 – 161.

² Ibid. 162.

³ Maximilian BACK, *Existentialism*, U: *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 5, No. 1, International Phenomenological Society, 1944, 127.

smatra da središnja tema filozofije treba biti čovjekovo unutarnje stvaranje samoga sebe po slobodnom izboru, što podrazumijeva okretanje leđa logičkoj analizi.⁴ Krajnji cilj filozofije egzistencije nije teorijsko opravdanje fikcija, nego buđenje posebnog načina života koji se obično naziva *autentično postojanje*.⁵

Prijelaz 18. u 19. stoljeće bilježi jedan od najvećih i najbogatijih izvora filozofske energije i talenta, u toj mjeri da se može usporediti s generacijom koja je rodila Sokrata, Platona i Aristotela.⁶ Takva je revolucija započela kod njemačkog filozofa Immanuela Kanta prema čijim se idejama razvila tada prevladavajuća filozofska struja – njemački idealizam. Kant je nadahnuo brojne poznate filozofe kao što su Hegel i Schopenhauer, a i svaki veći filozofski pothvat u 20. stoljeću.⁷ Kanta možemo povezati s egzistencijalizmom, osobito kod Sartrea, kada je riječ o moralu. Kod obojice se može pronaći autonomija volje, odnosno sloboda i apsolutni moralni izbor bez vanjskih utjecaja. Međutim, kod Kanta, moral je dužnost koju propisuje um, a kod Sartrea je on potpuno proizvoljni odabir. Kada je riječ o egzistencijalizmu, valja razlikovati filozofiju egzistencije i egzistencijalizam ponajviše radi pojma *drugoga* koji u egzistencijalizmu dobiva na važnosti i postaje neizostavan filozofski pojam, dok je u filozofiji egzistencije zanemaren. Dakle, više bitak nije sam za sebe nego se *drugi* postavlja kao uvjet vlastite egzistencije. Egzistencijalizam je dobio naziv od riječi egzistencija, odnosno postojanje. Riječ *egzistencijalizam* svoje podrijetlo seže od kraja drugoga svjetskoga rata, a skovao ga je francuski filozof Gabriel Marcel na temelju tadašnjih ideja Jean-Paula Sartrea i Simone de Beauvoire. Međutim, sam termin egzistencijalizam mnogim je filozofima bio nejasan i nisu ga rado prihvaćali, a i nitko osim Sartrea nije definirao značenje te riječi. Prvotno je nije prihvatio, govoreći da ne zna što egzistencijalizam znači, ali ju je naposljetku prilično brzo uključio u svoj filozofski opus.⁸ Njegovo djelo *Egzistencijalizam je humanizam* postao je svojevremeno najčitaniji egzistencijalistički spis. Važno je spomenuti dva njemačka filozofa, Martina Heideggera i Karla Jaspersa čiji je rad uvelike utjecao na Sartrea. Sartre je htio, po uzoru na Heideggera, egzistencijalizam podijeliti na kršćanski i ateistički pravac, a on bi svakako bio na strani ateističkog. Nedugo nakon Sartrea, termin egzistencijalizam ušao je u

⁴ Maximilian BACK, *Existentialism*, U: *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 5, No. 1, International Phenomenological Society, 1944, 22

⁵ Herbert SPIEGELBERG, *Husserl's Phenomenology and Existentialism* U: *The Journal of Philosophy*, Vol. 57, No. 2, Journal of Philosophy, Inc., 1960, 65

⁶ G.H.R.Parkinson i S.G.Shanker, *Routledge History of Philosophy, The Age of German Idealism*, Routledge, London, 1993, 1.

⁷ Ibid.

⁸ David E. COOPER, *Existentialism, A reconstruction, Secon edition*, Blackwell Publishers, United Kingdom, 1999, 11.

upotrebu i kod drugih filozofa kao što su Albert Camus, Maurice Merleau-Ponty i Simone de Beauvoir. Većina filozofa egzistencijalizma potjecali su s područja Europe – Španjolske, Francuske, Njemačke i tako dalje. Prema Sartreu, ono što imaju svi egzistencijalisti je temeljna doktrina prema kojoj postojanje, odnosno egzistencija, prethodi suštini, odnosno esenciji.⁹ To bi značilo da čovjek najprije egzistira, zatim sebe upoznaje, pronalazi se u svijetu te naposljetku sebe definira i tako pronalazi svoju esenciju. Sartre smatra da svojoj svijesti pojedinac oblikuje vlastitu stvarnost i sebi bira esenciju te time dohvaća i ostvaruje smisao života.

Uz najvažnija obilježja, potrebno je i istaknuti teme kojima se egzistencijalizam primarno bavi. Prva tema obuhvaća teoriju da filozofiju ne treba gledati i smatrati pokušajem istraživanja i razumijevanja jastva ili svijeta nego je treba doživljavati kao potpuno integriranu u život. Filozofski se život može voditi i bez filozofskog znanja. To se može vidjeti već u Staroj Grčkoj, u kojoj je Sokrat, u težnji za stvaranjem dobrog života, isticao izbjegavanje stvaranja određenog sistema, a njegova su se učenja često odvijala na javnim prostorima. U 19. i 20. stoljeću, kada napreduje tehnologija i jača industrijalizacija, čovjek često postaje otuđen od prirode. Ideja da filozofiju trebamo gledati kao način života osobito se očitovao u egzistencijalizmu:

Egzistencijalisti su često bili pod kritikom suvremenog života u smislu specijalizacije i ručnog i intelektualnog rada. Specijalizacija je uključivala filozofiju. Posljedica toga je da su mnogi egzistencijalistički mislioci eksperimentirali s različitim stilovima ili žanrovima pisanja kako bi izbjegli učinke ove specijalizacije. Drugo, pojam koji možemo nazvati „imanencijom“: filozofija proučava život iznutra. Na primjer, za Kierkegaarda, temeljne istine mog postojanja nisu reprezentacije - ne, to su ideje, prijedlozi ili simboli čiji se smisao može odvojiti od njihovog nastanka. Umjesto toga, istine postojanja odmah se proživljavaju, osjećaju i djeluju. Isto je tako i za Nietzschea i Heideggera ključno prepoznati da je filozof koji istražuje ljudsko postojanje čovjek sam. Treće, sama priroda života je višegodišnja egzistencijalistička briga i, još poznatije (kod Heideggera i Camusa), također i značaj smrti.¹⁰

Druga tema koja se očituje u egzistencijalizmu je ideja da je ljudsko postojanje na neki način *tjeskoba*. Mnogi filozofi egzistencije daju veliki značaj emocijama na način da su pretpostavljali da emocije, odnosno osjećaji, imaju manje intelektualno posredovani odnos prema vlastitom pojedincu i zasebnom postojanju. U nastavku rada može se uočiti da je to slučaj kod Kierkegaarda i Heideggera.¹¹ S tjeskobom je povezan i pojam autentičnosti koji predstavlja

⁹ F. C. COPLESTON, *Existentialism*, U: *Philosophy*, Vol. 23, No. 84, Cambridge University Press on behalf of Royal Institute of Philosophy, 1948, 19.

¹⁰ Douglas BURNHAM i George PAPANDREOPOULOS, *Existentialism*, U: *Internet Encyclopedia of Philosophy* (< <https://www.iep.utm.edu/existent/> >, posljednji pristup 27. travnja 2020.).

¹¹ Ibid.

grčki pojam *dobrog života*. Biće koje je autentično, sposobno je prepoznati i potvrditi smisao prirode postojanja. Da bi to moglo, takvo autentično biće živi u skladu s prirodom, dakle, nije odvojeno od života. Mnogi egzistencijalisti smatraju da moderni način života otežava autentičnost:

Egzistencijalisti poput Martina Heideggera, Hanne Arendt ili Gabriela Marcela promatrali su te društvene pokrete u smislu sužavanja mogućnosti ljudske misli na instrumentalno ili tehnološko. Ovo sužavanje podrazumijevalo je razmišljanje o svijetu u smislu resursa i promišljanje o cijelom ljudskom djelovanju kao stvaranju ili, u stvari, strojnoj „funkciji“.¹²

Sljedeća ključna tema je *sloboda*. Ona se također može povezati s tjeskobom jer su naše odluke dijelom definirane izolacijom od vanjskih uvjeta ili božanske moći. Sloboda podrazumijeva dozu odgovornosti za vlastite postupke. Primjerice, ako smo samostalno donijeli određenu odluku, onda je naša situacija samostalna što znači da su i moja sloboda i odgovornost apsolutni. Dakle, ne postoji ništa drugo što djeluje kroz nas i snosi našu odgovornost. Jedna od karakteristika slobode je ta da se mora protezati kroz prostor i vrijeme, jer ako djelujemo slobodno, ako postojimo kao istinski slobodna bića, onda preuzimamo odgovornost za cijeli život:

Ovdje bismo trebali napomenuti da mnogi od egzistencijalista poprimaju široko kantovsko shvaćanje slobode: sloboda kao autonomija. To znači da se sloboda, a ne slučajnost ili proizvoljnost, sastoji u vezivanju sebe za zakon, ali zakon koji se daje od samoga sebe u priznavanju svojih odgovornosti.¹³

Iako je prethodno zaključeno da je naša sloboda apsolutna, ona se uvijek odvija u određenim okolnostima. Naše su tjelesne karakteristike, kao i naša prošlost, slobodne, a to je to je ono što čini slobodu smislenom:

Pretpostavimo da sam pokušao postojati kao slobodan, pretvarajući se da sam apstrahiran od situacije. U tom slučaju neću imati pojma koje su mi mogućnosti otvorene i koje je odluke potrebno donijeti ovdje i sada. U takvom slučaju moja će sloboda biti naivna ili iluzorna.¹⁴

To nas vodi sljedećoj temi koja obuhvaća *smještenost*. Tu je važno istaknuti da se mi kao slobodna bića moramo nalaziti u društvenom položaju na način da je svaki naš pokret, svako naše djelovanje, zapravo pogled kako mi doživljavamo druge. Naša se sloboda uvijek nalazi u

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

našoj prosudbi drugih. Tema smještenosti povezana s težnjom da se filozofija gleda kao način života, odnosno naglasak je na nužnosti gledanja ili razumijevanja života i postojanja iznutra:

Primjerice, mnogi intelektualci 19. stoljeća bili su zainteresirani za staru Grčku, Rim, srednjovjekovno razdoblje kao alternativne modele manje razmaženog, integriranijeg oblika života. Nietzsche je, dakako, dijelio te interese, ali to nije učinio nekritički: budući da se za ljudsko stanje karakterizira to što se nalazi povijesno, on ne može jednostavno vratiti sat ili odlučiti da odjednom bude osim onoga što jest (Sartre posebno dijeli ovaj pogled). Heidegger na taj način izražava srodnu točku: ljudsko postojanje ne može se apstrahirati od njegova svijeta, jer je bivanje u svijetu dio ontološke strukture tog postojanja.¹⁵

Sljedeća egzistencijalistička tema je *egzistencija*, odnosno *postojanje*. Ono što je prvotno potrebno naglasiti jest da se ovdje ne radi o bilo kakvome postojanju, nego o ljudskom postojanju. Stoga, postoji konkretna razlika između ljudskog postojanja i bilo koje druge postojeće stvari. Ljudsko postojanje u tom smislu trebamo shvatiti kao predmet znanja. Nietzsche i Sartre smatraju da je ljudsko biće isključivo samo ono što to biće čini.

Među najpoznatijim egzistencijalističkim temama svakako treba naglasiti temu *apsurda*. Ljudsko je postojanje opisano kao apsurdno. Prvotno, pojedini egzistencijalisti smatraju da priroda kao cjelina nema smisla, odnosno nema razlog za egzistenciju. Iako prirodni svijet razumijemo prirodnim znanostima, zapravo nam one daju opis, a ne objašnjenje. Ne možemo očekivati da će nas znanost naučiti vrijednostima i smislu. Camus smatra da je osnovna misao ljudskog postojanja sučeljavanje s nemogućnošću imanentnog razumijevanja razuma. On apsurd definira kao metafizičku napetost ili protivljenje koje proizlazi iz prisutnosti ljudske svijesti i njezinom neprestanom potrebom za redom i smislom u životu, a sve u suštinski besmislenom i ravnodušnom svemiru.¹⁶ Apsurd je također povezan s pojmovima tjeskobe i anksioznosti te pojmom *biti u sebi samome* ili *biti prepoznat u sebi*.

Posljednja tema egzistencijalizma je *gomila* ili *horda* i ističe da egzistencijalizam nosi *društvenu* ili *političku dimenziju*. Ako je čovjek autentičan, sloboda njegova bića pokazat će njegovu opredijeljenost, a to će uključivati i biće, a posebno autentično biće drugih. Taj se socijalni aspekt posebno naglašava kod Camusa i Sartrea. Ova tema obuhvaća filozofe koji koriste izraze poput *horda* ili *masa*, a Nietzscheov provokativni izraz, *stado*, prikazuje većinu čovječanstva ne samo kao životinje, već kao poslušne i pripitomljene životinje. Umjesto da se pojedinac autentično formira u svojoj slobodi, on puko prihvaća vrijednosti drugih jer svi tako

¹⁵ Ibid.

¹⁶ David SIMPSON, *Albert Camus (1913–1960)*, U: *Internet Encyclopedia of Philosophy* (<<https://www.iep.utm.edu/camus/>>, posljednji pristup 16. svibnja 2020.).

postupaju. To nas opet vraća na tezu da suvremeni uvjeti, napredak tehnologije, pojava masovne komunikacije putem medija i rast sekularnog društva slama svijest.¹⁷ Osobito je naglasak na sekularizmu jer politika ima sve veću prevlast u državama koje ne dopuštaju vjerske integracije u donošenju odluka.

Čak i ako je teško pronaći ono što je zajedničko i svojstveno egzistencijalističkoj filozofiji i iako se teme Kierkegaarda, Jaspersa, Heideggera, Sartrea, Camusa, Marcela razlikuju, ipak ih možemo povezati. Maximillian Back piše da se u prvom redu egzistencijalisti mogu povezati zajedničkim odbacivanjem svih izričitih ili implicitnih oblika *totalitarne* filozofije, pritom koristeći riječ *totalitarna* ne u svom političkom smislu, nego označavajući bilo koju filozofiju koja minimizira položaj i značaj pojedinca kao slobodnog subjekta.

2.1. Søren Kierkegaard

Prema Coplestonu, Kierkegaard je bio osobni mislilac u smislu da je svoje filozofsko razmišljanje temeljio na osobnom iskustvu. U svom pokušaju stvaranja objektivnog sustava, Kierkegaard je usmjerio svoju polemiku upravo *protiv Sustava*.¹⁸

Njegov arsenal retorike uključuje ironiju, satiru, parodiju, humor, polemiku i dijalektičku metodu „indirektne komunikacije“ - sve namijenjeno produblivanju čitateljevog subjektivnog strastvenog angažmana s krajnjim egzistencijalnim pitanjima.¹⁹

Kierkegaard, koga se smatra ocem filozofije egzistencije, kao svoj središnji problem vidi problem egzistencije kao pojedinačne opstojnosti. On smatra da se njegov život i njegovo postojanje, koje je jedinstveno, ne može do kraja proniknuti, a ni predvidjeti. Njegovu misao treba shvatiti kao ustanak protiv hegelijanizma. Hegel je tvrdio da istina leži u cjelini i da je svako iskustvo posebna cjelina, a cjelina je cjelovita ako nije uključena u sve. Kierkegaard je smatrao da Hegel i oni koju su ga slijedili, zanemaruju dušu i žive u svijetu spekulacija. U središtu svog rada, Kierkegaard se bavi postojećim pojedincem koji ne postoji s metafizičkog stajališta, nego je taj pojedinac, kao i svako ljudsko biće, za sebe. Kierkegaard ističe da čovjek, odnosno pojedinac, istraživanjem nepoznatoga, pronalazi i otkriva sebe. Također, smatrao je

¹⁷ Ibid.

¹⁸ F. C. COPLESTON, *Existentialism*, u: *The Journal of Philosophy*, Vol. 23, No. 84, Journal of Philosophy, Inc, 1948, 20.

¹⁹ William MCDONALD, *Søren Kierkegaard (1813—1855)*, U: *Internet Encyclopedia of Philosophy* (< <https://www.iep.utm.edu/kierkega/> >, posljednji pristup 29. travnja 2020.).

da je Hegel pogriješio kada je htio sjediniti egzistenciju i esenciju. Glavna značajka egzistencije je da je ona pojedinačno, a ne općenito, dok esencija pogađa samo opću vrstu. Sav proces razmišljanja ili spekulativna filozofija ovisi o čovjekovom postojanju.²⁰ Njegovo najpoznatije egzistencijalističko djelo je *Ili-ili* u kojem pokušava prikazati teoriju ljudske egzistencije.

U svojoj filozofiji, Kierkegaard povezuje egzistencijalizam s religijom na način da uspostavlja kontrast između čovjeka i Boga na temelju istinitosti i neistinitosti. Tako smatra da je priroda čovjeka neistinita. Kada se čovjek prisjeti svoje pogreške, jer ga na to navodi Bog, i smatra da je sam kriv za tu pogrešku, to stanje Kierkegaard naziva *Sin*, odnosno grijehom. Dakle, čovjek je po svojoj prirodi grešan. Također, ističe pojam tjeskobe koji proizlazi iz mogućnosti slobode, grijeha, te odlučivanja i odgovornosti, dakle, iz čovjeka samoga. Samo čovjek može doživjeti tjeskobu.

Bitno je razlikovati tri životna stadija kod Kierkegarda: estetički, etički i religiozni. Najniži, estetički stil, sastoji se u tome da životu dajemo mogućnost uživanja u neponovljivosti trenutaka, a ideal mu je Don Juan koji nikada ne bježi od svoje dosadne rutine. Etički stadij sastoji se od ozbiljnosti autonomne odluke, dakle, imamo slobodu izbora i potvrda te odluke ponavljanjem. a svoj uzor ima u Sokratu. Religiozni stadij nastupa tek s čuvstvom tjeskobe i patnjom egzistencije, tj. sa spremnošću na mučeništvo u ovome svijetu. Kierkegaard smatra da življenjem etičkog života, dajemo tom životu smisao. Naš religiozni život nam daje smisao za konačno iskupljenje. A taj smisao predstavlja našu svjesnost o konačnom slomu. Tada se čovjek ostvaruje u svojim etičkim težnjama i težnjama za istinom, onom u etičkom smislu. Čovjek neprestano teži ostvarivanju te krajnje bespomoćnosti, a ne konačnosti. Posljednje dolazi, kako to Kierkegaard naziva, *skok*. Taj se skok događa kada se pojedinac potpuno bori s tom krajnjom bespomoćnošću, mučenjem i očajem. Zatim nastupa vjera koja predstavlja najveću vrijednost u religioznom stadiju života. Pojedinac se nalazi u agoniji kada je svjestan svoje laži i grešnosti, zato ga ljubav i vjera vode prema otkupljujućoj moći Boga. Vjera se temelji na stvarnosti u konkretnom, individualnom, povijesnom postojanju, naime, Isusu Kristu. Za Kierkegarda istina kršćanstva označava paradoksalnost vjere, odnosno, pojedinac je u mogućnosti nadići etičnost i bez obzira na to biti voljen od Boga. Istinski kršćanin će pokušati živjeti svoj život onako kako je živio Isus Krist. To očito označava nastavak helenske ideje filozofije kao načina

²⁰ Swami AKHILANANDA, *Existentialism, U: Journal of Bible and Religion, Vol. 17, No. 4*, Oxford University Press, 1949, 236.

života.²¹ Kierkegaardov argument za Božju stvarnost čvrsto je vezan uz njegovu teoriju ljudskog bića i etičkog ideala koji razvija iz ove teorije.

Kierkegaardova analiza jastva temeljna je za cijelu njegovu filozofiju. Ali nemoguće je odvojiti ovu analizu od njegove ideje ljudskog moralnog života. Moralna ličnost je Kierkegaardov ideal ljudskosti koji je isprepleten s njegovom analizom jastva.²² Vodeći se Aristotelovim učenjem o čovjeku kao *animal rationale*, Kierkegaard redefinira čovjeka kao *strastvenu životinju*, objašnjavajući da se čovjek računa u intenzitetu njegovih emocija i spremnosti da vjeruje, iako nekad suprotno razumu, u ono što se ne može razumjeti. Kierkegaardovo djelo *Strah i drhtanje* prikazuje mnoga pitanja kojima se bavio tijekom svoje karijere, a u središtu je priča o pokušaju Abrahamovog žrtvovanja Izaka. Bog kaže Abrahamu da, kako bi dokazao svoju vjeru, mora žrtvovati svog jedinog sina:

A Abraham vjerovaoše upravo za ovaj život, vjerovaoše da mu je u ovoj zemlji ostariti, štovan u narodu, blagoslovljen porodom, vječno upamćen u Izaku, svom najljubljenijem u životu, kojeg je okruživao ljubavlju takvom da bi za nju bijedan izraz bio reći da je vjerno vršio dužnost oca da ljubi sina, što se i podudara s Božjim zahtjevom za žrtvu.²³

Abraham se pokorava, ali u posljednji trenutak Bog zaustavlja Abrahama i spašava Izaka. Postavlja se pitanje je li Abraham moralno postupio. Dakle, Abraham je, po kršćanskom moralnom nauku, koji nas uči da trebamo poštivati tuđi život, postupio pogrešno kako bi ostao u dobrom odnosu s tvorcem moralnog nauka. Kršćanski Bog, autor moralnog zakona, tada po svojoj volji suspendira zakon i zahtijeva da se njegova nezakonita želja poštuje. Kierkegaardov odgovor sugerirao bi da se žrtva može dogoditi samo zato što je Abraham ljubio Izaka svim srcem i upravo je svojom ljubavi prema sinu dokazao veličinu svoje vjere:

Nakon toga bih opisao kako je Abraham volio Izaka (...) Nadam se da bih je mogao tako opisati da ne bi bilo nijednog oca u Kraljevini koji bi smio kazati da i on tako ljubljaoše. Ako ne ljubljaoše poput Abrahama, onda bi svaka pomisao da se Izaka žrtvuje bila napast.²⁴

U *Strahu i Drhtanju*, Kierkegaard navodi da je Abraham sigurno bio u tjeskobi kada je izvukao mač na Isaaca. Postoje oni koji bi prkosili Bogu i vratili se u etički svijet, oni koji bi odbili izvući mač i na taj način ublažili svoju anksioznost, ali Abraham nije jedan od njih. Međutim, postoje i oni koji bi se okrenuli protiv ljubavi prema Isaacu i negirali važnost te veze, ali

²¹ Douglas BURNHAM i George PAPANDREOPOULOS, *Existentialism*, U: *Internet Encyclopedia of Philosophy* (< <https://www.iep.utm.edu/existent/> >, posljednji pristup 27. travnja 2020.).

²² Peter J. MEHL, *Despair's Demand: An Appraisal of Kierkegaard's Argument for God*, U: *International Journal for Philosophy of Religion*, Vol. 32, No. 3, Springer, 1992, 169.

²³ Søren Kierkegaard, *Strah i drhtanje*, Verbum, Split, 2000, 26 – 27.

²⁴ Ibid. 39.

Abraham nije jedan od njih. On se ne okreće ni krajnjem koje predstavlja Isaac, ni beskonačnom koje predstavlja Bog, ali priprema se za paradoksalnu potvrdu i jednog i drugog.²⁵

2.2. Friedrich Nietzsche

Prema Smallu, Nietzsche daje potporu filozofskom načelu da je svijetu kao postojanju, a ne bivanju i kao posljedica toga, takav svijet je opozicija bilo kakvoj doktrini koja postavlja stvarnost iznad svijeta pojavnosti. Nietzsche se smatra kritičkim misliocem, jednim od najrazornijih u povijesti filozofije. Pruža kritiku znanja i njegovog koncepta istine i objektivnosti, također kritizira moral i pojmove dobra i zla, nudi kritiku filozofije s naglaskom na koncept bivanja i stvarnosti, a dotiče se i religije i njezina poimanja Boga. Nietzsche zagovara teorije koje ovi sustavi odbacuju: on potvrđuje vrijednost laži, sudbine, privida i postajanja.²⁶ Njegova ateistička filozofija osobito je važna u području filozofije egzistencije u kojoj se ističe njegova teorija, odnosno kritika morala i religije. U Svom djelu *Volja za moć* ističe da su moral i religija glavna sredstva kojima se čovjeka može oblikovati po bilo čijoj volji. Smatra da religija nema ništa zajedničko s moralom:

(...) međutim, oba su potomka židovske religije *u biti* moralne religije, takve koje propisuju kako *treba* živjeti te nagradom i kaznom pribavljaju posluš prema svojim zahtjevima.²⁷

Kao definiciju morala, Nietzsche razumijeva sustav vrednovanja koji je u dodiru sa životnim uvjetima nekog bića. Moral je plod po kojemu se prepoznaje tlo na kojemu je niknuo.²⁸

Nietzsche je Boga pokazao smrtnim i time predstavio čovjeka kao smrtno biće čija egzistencija prethodi njegovoj esenciji.²⁹ Bog je za Nietzschea mrtav, ali on ne negira njegovo postojanje, već samo njegovu idealnu metafizičku sliku. Nietzsche predstavlja teoriju nihilizma koja se odnosi na razdoblje u kojemu je takav bog mrtav i na svijet bez vrijednosti koje on nameće. Takva se filozofija osobito ističe u njegovom djelu *Tako je govorio Zaratustra* gdje Boga mijenja *nadčovjek*, a Zaratustra navodi čovjeka da sebe stavlja ispred božanskih zakona te mu

²⁵ G.H.R.Parkinson i S.G.Shanker, *Routledge History of Philosophy, The Age of German Idealism*, Routledge, London, 1993, 1.

²⁶ Robin, SMALL, *Nietzsche, U: Routledge History of Philosophy, The nineteenth century*, Routledge, London, 1994, 148 – 149.

²⁷ Friedrich NIETZSCHE, *Volja za moć*, Izdavačko knjižničarska radna organizacija – mladost, 1988, 83.

²⁸ Ibid. 134.

²⁹L. Lanier ANDERSON. *Friedrich Nietzsche*, *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (<<https://plato.stanford.edu/entries/nietzsche/#CritReliMora>>, posljednji pristup 2. svibnja 2020.).

govori da je ovaj zemaljski život važniji od zagrobnog. Također, u tom djelu, čovjek prihvaća besmisao života i svoju sudbinu.

Nihilizam dolazi od latinske riječi *nihil* što u prijevodu znači *ništa*. Dakle, nihilizam se može shvatiti kao negacija nečega, nekog aspekta života ili smisla života uopće što se naglašava upravo u filozofiji egzistencije. To je teorija koja se bavi vrijednostima i njihovom značaju za ljudsko postojanje. Za Nietzschea, nihilizam započinje u doba u kojem je sam čovjek, prvi put u svojoj povijesti, pozvan da daje smisao i vlastitom postojanju i postojanju svijeta.³⁰ U svom djelu *Volja za moć*, Nietzsche iznosi da je pesimizam oblik nihilizma:

Logika pesimizma sve do krajnjeg nihilizma: što tu pokreće? – Pojam bezvrijednosti, besmislenosti: u koliko se moralna vrednovanja kriju iza svih ostalih visokih vrijednosti.³¹

Nietzsche iznosi razliku dviju vrsta nihilizma. Aktivni nihilizam je izraz snage duha, dok je pasivni nihilizam znak slabosti duha. Aktivni nihilizam, dakle, predstavlja snagu duha koja je toliko narasla da njegovi prijašnji ciljevi gube na snazi i on teži stvaranju novih vrijednosti. Takav duh postaje *nasilna sila razaranja*.³² S druge strane, pasivni nihilizam predstavlja reaktivno stanje duha u kojemu više nema vjere. Takav duh ne teži stvaranju novih vrijednosti nego prihvaća ništavilo. Kao primjer takvog nihilizma, Nietzsche navodi budizam: „slabi nihilizam koji više ne napada; njegov najpoznatiji oblik, budizam; pasivni nihilizam, znak slabosti. Snaga duha može biti istrošena, iscrpljena.“³³ On govori o nihilizmu kao vjeri u apsolutnu bezvrijednost, tj. besmislenost svjetske *beznačajnosti*, i vjerovanju da ništa nije istina. Također, identificira nihilizam s preferencijom ništavila nad postojanjem.³⁴

Nietzsche je govorio o pojmu *slobode* kao nekoj vrsti samostvaranja. Međutim, on smatra da ne možemo sebe stvoriti ni iz čega. U bilo kojem trenutku, možemo raditi na sebi i svome liku ali samo na temelju naše prošlosti, naših nagona itd. Dakle, ne možemo sebe stvoriti ni iz čega i pretvoriti se u nešto što nije spojivo s činjenicama o nama.³⁵ Prema Tubert, Nietzsche piše da ljudi ponekad ne shvaćaju da postoji puno toga što možemo učiniti kako bismo oblikovali sami sebe. Puno ljudi ne shvaća da imamo tu slobodu koja nam dopušta da se oblikujemo kako

³⁰ Douglas BURNHAM i George PAPANDREOPOULOS, *Existentialism*, U: *Internet Encyclopedia of Philosophy* (< <https://www.iep.utm.edu/existent/> >, posljednji pristup 27. travnja 2020.).

³¹ Friedrich NIETZSCHE, *Volja za moć*, Izdavačko knjižničarska radna organizacija – mladost, 1988. 18.

³² Ibid. 18.

³³ Ibid. 18– 19.

³⁴ Joseph Anthony KRANAK, *Nietzsche's Revaluation of All Values*, U: *Dissertations, Theses, and Professional Projects*, Marquette University, Milwaukee, Wisconsin, 2014, 59 – 60.

³⁵ Ariela TUBERT, *Nietzsche's Existentialist Freedom*, U: *Journal of Nietzsche Studies*, Vol. 46, No. 3, Penn State University Press, 2015, 412 – 413.

želimo. Također, Nietzsche naglašava da samostvaranje može predstavljati učenje o našim vlastitim vrijednostima. Na taj ćemo način postati svjesni onoga što ne možemo promijeniti tako što znamo materijale na kojima trebamo raditi kako bi stvorili sebe onakvima kakve želimo.³⁶

S obzirom da apsolutne vrijednosti ne postoje, u Nietzscheovom svjetonazoru evolucija vrijednosti na zemlji mora se mjeriti nekim drugim sredstvom. Postojanje vrijednosti pretpostavlja perspektivu stvaranja vrijednosti, a vrijednosti stvaraju ljudi.³⁷ Mogu se istaknuti šest vrijednosti kojima Nietzsche pridaje najveću važnost: snaga života, vrijednost potvrđivanja, istinitost, umjetnost, individualnost i autonomija (sloboda duha).³⁸ Nietzsche smatra da svaki čisti sustav moralnih vrijednosti završava u nihilizmu te se nada će se takav sustav pomiriti s moralizmom bez vjerske pozadine.³⁹

Nietzsche se slaže s Kierkegaardom kada je riječ o čovjekovom samoostvarenju te obojica negiraju dominaciju razuma i intelekta. Zahtijevaju stav asketizma kako bi se spriječilo da se čovjek veže za nešto izvan sebe, umjesto da nastavi s naporima samorealizacije. Međutim, oni se razilaze po pitanju ljudskog postojanja. Za Nietzschea nema porijekla ni kraja, a izjava da je Bog mrtav, znači samo da je Bog iluzija koja se prevladava i da čovjek stoji sam za sebe. Čovjek sam sebi mora dati smisao života i stvoriti sebe prema vlastitom dizajnu.⁴⁰

2.3. Edmund Husserl

Husserl se smatra začetnikom filozofskog pokreta fenomenologija, jednim od najznačajnijih pokreta filozofije 20. stoljeća. Fenomenologija se temelji na intuitivnom istraživanju i vjernom opisu pojava u kontekstu svijeta koje stvara naše životno iskustvo.⁴¹

³⁶ Ibid.

³⁷ Dale WILKERSON, *Friedrich Nietzsche (1844–1900)*, *Internet Encyclopedia of Philosophy* (< <https://www.iep.utm.edu/nietzsch/> >, posljednji pristup 2. svibnja 2020.).

³⁸R. Lanier ANDERSON, *Friedrich Nietzsche*, *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (< <https://plato.stanford.edu/entries/nietzsche/> >, Posljednji pristup 2. svibnja 2020.).

³⁹ Friedrich NIETZSCHE, *Volja za moć*, Izdavačko knjižničarska radna organizacija – mladost, 1988, 17.

⁴⁰ Maximilian BACK, *Existentialism, U: Philosophy and Phenomenological Research, Vol. 5, No. 1*, International Phenomenological Society, 1944, 131.

⁴¹ Herbert SPIEGELBERG, *Husserl's Phenomenology and Existentialism, U: The Journal of Philosophy, Vol. 57, No. 2*, Journal of Philosophy, Inc., 1960, 64.

Središnji predmet fenomenologije je opća suština fenomena svijesti. Svrha fenomenologije je da nam pruža i opravdava spoznaje stroge, odlučne vrijednosti kao osnovna načela.⁴²

Edmund Husserl važan je za egzistencijalizam jer je njegova fenomenološka filozofija uvelike utjecala na egzistencijaliste kao što su Heidegger, Jaspers i Sartre. Tijekom svog života, Husserl se susreo samo s prethodnicima egzistencijalizma Jaspersom i Heideggerom. Iako je koristio fenomenološki opis, Jaspers je ipak na kraju odbacio fenomenologiju, a Heidegger je svoj opsežni opus *Bitak i vrijeme* objavio u Husserlovom godišnjaku za filozofiju i fenomenološka istraživanja i pridržavao se fenomenoloških metoda, ali je inzistirao na tome je nastavi razvijati, makar implicitno. Nekoliko godina kasnije, Husserlov jedini tiskani izvor o egzistencijalnoj filozofiji pojavio se na kraju posljednjeg sveska njegova godišnjaka. Iako u tom spisku nije direktno spomenuo Heideggera i Jaspersa, bilo je jasno da se radi o njima. U tom spisu, Husserl odbacuje filozofiju egzistencije ističući da nas ona vraća u psihologizam i antropologizam pa se ne može smatrati ni uzrokom prave filozofije. Takve su izjave probudile zahlađenje u odnosu Husserla i Heideggera. Kao rezultat toga, Heidegger u svojoj filozofiji prestaje koristiti termin *fenomenologija*, a te dvije filozofije, fenomenologija i filozofija egzistencije ostaju dvije odvojene cjeline. Husserl je najviše prigovorio što Heidegger daje prednost egzistencijalnoj analitici pred njegovom transcendentnom fenomenologijom. Međutim, u Husserlovom radu mogu se pronaći egzistencijalni elementi. Primjerice, koncepcija *Lebenswelta*, odnosno svijeta sastavljenog od naših neposrednih iskustava, može se povezati s Heideggerovim *Daseinom*.

Može se zaključiti da je fenomenologija prethodila filozofiji egzistencije i na nju utjecala, ali potrebno je navesti što te dvije filozofije povezuje, a što ih razdvaja. Prvotno, fenomenologija je izrazito racionalistička, dok je egzistencijalna filozofija suprotstavljena svim oblicima racionalizma. Husserlova fenomenologija prikazuje racionalizam u smislu usklađenog napora da se sve ljudske tvrdnje opravdaju racionalnim dokazima. Međutim, to ne znači da fenomenologija odbacuje uvide koji se temelje na neteorijskim dokazima, osobito na emocionalnom iskustvu. Nadalje, smatra se da se fenomenologija bavi univerzalnom suštinom, dok se egzistencijalizam bavi konkretnim pojedincem.⁴³ Fenomenologija pokušava objasniti ljudski život na način da istražuju kako ga ljudi žive. Egzistencijalizam pokušava razumjeti čovjekov život iznutra, umjesto da ga promatra izvana s objektivnog stajališta. Međutim i

⁴² Vilim KEILBACH, *Husserlova fenomenologija*, U: *Obnovljeni Život*, Vol. 13., No. 1., 1932, 38.

⁴³ *Ibid.* 65 – 68.

egzistencijalizam i fenomenologija pridaju važnost pojedincu i slobodi sudjelovanja u njegovu stvaranju.

Husserlov glavni doprinos filozofiji bio je njegov razvoj koncepta intencionalnosti. Husserl smatra da su naše kognitivne čini aktivne, odnosno da dopiru izvan čula stvari na svijetu.⁴⁴ Kada razmišljamo ili govorimo o stvarima, odnosno kada ih opažamo, mi se ne bavimo mentalnim posrednicima, nego tim stvarima. Filozofiju smatra beskonačnim procesom koja ne može biti ograničena na jednog čovjeka ili jedno razdoblje, ona je, dakle, univerzalna. Njegovim najvećim djelom smatra se knjiga *Logička istraživanja* iz 1901. godine u kojoj iznosi analizu intencionalnosti u smislu tri središnje ideje: intencionalnog čina, intencionalnog predmeta i intencionalnog sadržaja. Svoju novu poziciju iznio je u seriji od pet predavanja koji prvi put uvode temu transcendentale fenomenologije, a 1907. godine objavljenja su u knjizi pod nazivom *Ideja fenomenologije*.

2.4. Martin Heidegger

Heidegger i Jaspers u filozofiju egzistencije uvode novitete na način da nihilizam proširuju čak i na osnovne pojmove bića, Boga, istine, znanja, svijeta, čovjeka i vrijednosti. To znači da oni ne samo negiraju, izvan ili unutar čovjeka, nešto što daje cilj i vrijednost njegovom postojanju, već nas pokušavaju i uvjeriti da je samo značenje Boga, istine, znanja, svijeta, čovjeka i vrijednosti neuspjeh i vodi u ništavilo. Smisao ljudskog postojanja vide u svjesnom suočavanju i volji donošenja tog neuspjeha.⁴⁵ Heidegger smatra da su čovjek i bitak otuđeni u našem vremenu, stoga želju da pitanje o bitku izvuče iz zaborava postavlja kao primarni zadatak svoje filozofije. Filozofiju doživljava kao univerzalnu fenomenološku ontologiju koja služi za svako razumijevanje bitka. On svoju filozofiju započinje s čovjekom i završava s čovjekom, a naglasak stavlja na autentični izbor, premda je za njega ovaj izbor uistinu izbor jastva.⁴⁶

Heidegger kao prioritet postavlja postojanje pojedinca i naglašava da ljudsko postojanje treba istražiti metodama koje nisu vezane uz prirodne znanosti. Središte njegova rada bila je ontologija ili proučavanje postojanja. Za Heideggera egzistencija znači način bitka čovjeka.

⁴⁴ Richard KEARNEY, *Twentieth-Century Continental Philosophy, Routledge History of Philosophy Volume VIII*, Taylor & Francis e-Library, 2005, 5.

⁴⁵ Maximilian BACK, *Existentialism, U: Philosophy and Phenomenological Research, Vol. 5, No. 1*, International Phenomenological Society, 1944, 131

⁴⁶ F. C. COPLESTON, *Existentialism, U: The Journal of Philosophy, Vol. 23, No. 84*, Journal of Philosophy, Inc, 1948, 21.

Heidegger razlikuje bitak i biće tako što piše da je biće sve ono o čemu govorimo, što mislimo, sve ono što smo mi sami, dok bitak leži u egzistenciji i esenciji, dakle, bitak je zapravo ono što određuje biće kao biće, ono po čemu je biće samo po sebi razumljivo. O čovjeku piše da je on sam opstanak, odnosno egzistencija. Čovjek opstoji tako da se pita o bitku, nastoji ga shvatiti i čineći to, sam sebe konstituira. On se sam treba pitati o istini samoga sebe i istini onoga što jest. Egzistencija je prednost svojstvena samo čovjeku i tu prednost karakterizira bitak u svijetu.

U svom temeljnom egzistencijalističkom djelu *Biće i vrijeme* pokušao je pristupiti biću pomoću fenomenološke analize ljudskog postojanja s obzirom na njegov vremenski i povijesni karakter. Nadalje, Heidegger istražuje značenje Bića koje se manifestira kroz ljudsko biće, *Dasein*. Istražujući pitanje značenja bića, Heidegger navodi da ono nastaje samo zato što ga omogućuje čovjek koje postavlja pitanje.⁴⁷ Dakle, *Dasein* postoji kao entitet za koji je pitanje Bića u samom njegovom Biću i *Dasein* je jedina cjelina u kojoj postojanje ima prednost nad suštinom. Heidegger smatra da moje biće, odnosno, ono što ja zapravo jesam, nije ništa drugo, nego ono što se odvija tijekom mojih interakcija sa svijetom tijekom moga života. Dakle, govori da esencija *Daseina* leži u njegovoj egzistenciji.⁴⁸ Njegova suština leži u riječi *biti* (*Zusein*) ili u *postojanju* riječi što ukazuje na otvorenost zadatka i mogućnosti koje je Heidegger dodijelio isključivo *Dasein* kako bi se izbjegla zabuna u odnosu na tradicionalno korištenje egzistencije kao podjednako vrijednom za označavanje Bića bilo kojeg entiteta. Kao entitet koji ima svoju mogućnost ili postojanje, *Dasein*, u samom svom Biću, može pobijediti ili izgubiti sebe. *Bivanje u svijetu* predstavlja osnovnu karakteristiku *Daseina*, odnosno u kojem je smislu *Dasein* u svijetu.

Heidegger u svom djelu spominje i stanje tjeskobe koje je često stanje u egzistencijalizmu. Piše da tjeskobu treba diferencirati od straha jer se strašimo nečeg određenog:

Budući da je u strahu svojstveno to ograničenje njegova od – ega i zašto, to je strašljivi čvrsto držan onim u čemu se nahodi. U nastojanju da se odatle – iz te određenosti – izbavi, on postaje u pogledu na drugost nesiguran, tj. u cijelosti *bezglav*.⁴⁹

⁴⁷Douglas BURNHAM i George PAPANDREOPOULOS, *Existentialism*, U: *Internet Encyclopedia of Philosophy* (< <https://www.iep.utm.edu/existent/> >, posljednji pristup 11. svibnja 2020.).

⁴⁸Charles B. GUIGNON, *The Cambridge Companion to Heidegger*, Cambridge University Press, USA, 1993, 9.

⁴⁹Martin HEIDEGGER, *Što je metafizika?, Uvod u Heideggera*, Centar za društvene djelatnosti omladine, Zagreb, 1972. 33 – 36.

Tjeskoba je uvijek tjeskoba, ona nije puko pomanjkanje određenosti. Po Heideggeru, ne možemo reći od čega je nekome nelagodno jer je njemu u cjelini tako. Tjeskoba zapravo vodi ničemu, odnosno ona otkriva ništa.

2.5. Jean-Paul Sartre

Jean-Paul Sartre smatra se ocem egzistencijalizma. Sve teme koje se spominju u egzistencijalizmu, pojavljuju se u njegovim djelima. Njegovi spisi koji su najistaknutiji po egzistencijalističkom karakteru datiraju iz Sartreovog ranog i srednjeg razdoblja, prije svega 1930-ih i 1940-ih.⁵⁰ Sartre se želio nadovezati na Heideggera te stati na ateističku stranu egzistencijalizma. Sartreova rana djela karakterizira razvoj klasične fenomenologije, ali njegov odraz se razlikuje od Husserlove metodologije, koncepcije jastva i interesa za etiku. Ove točke divergentnosti temelj su Sartreove egzistencijalne fenomenologije, čija je središnji predmet razumijevanje ljudskog postojanja, a ne svijeta kao takvoga. Usvajajući i prilagođavajući metode fenomenologije, Sartre je pokušavao razviti ontološki prikaz definicije čovjeka, dakle, definiciju čovjeka s obzirom na njegovu bit i bitak. Dakle, središnje pitanje njegove filozofije je što to zapravo znači biti čovjek. Glavne značajke ove ontologije jesu neutemeljenost i radikalna sloboda koji karakteriziraju ljudsko stanje.⁵¹ Vodeći se Heideggerovim *Daseinom*, Sartre govori da egzistencija znači jednostavno biti tu. Kao i svi egzistencijalisti, bilo ateisti ili teisti, Sartre se slaže da egzistencija prethodi esenciji, barem kada je riječ o čovjeku.⁵² Njegova dva najvažnija egzistencijalistička spisa jesu *Bitak i ništavilo* i *Egzistencijalizam je humanizam*. U djelu *Bitak i ništavilo*, Sartre iskazuje svoje egzistencijalističko stajalište da egzistencija prethodi esenciji. Time želi naglasiti da ne postoji ništa što određuje čovjeka, on je u potpunosti slobodan, ne dotiče ga nikakav determinizam ili prirodni zakon. Dakle, na svijet dolazimo neodređeni i slobodni činiti po vlastitoj volji, tako čovjek prvotno egzistira te naposljetku slobodno dohvaća vlastiti smisao i esenciju. Također u tom djelu razlikuje *bitak po sebi* i *bitak za sebe*. *Bitak po sebi* se odnosi na sav bitak u svijetu i on je po sebi to što jest, dok je *bitak za sebe* svijest, tj. čovjekova egzistencija i on se suprotstavlja bitku po sebi:

⁵⁰ Douglas BURNHAM i George PAPANDREOPOULOS, *Existentialism*, U: *Internet Encyclopedia of Philosophy* (< <https://www.iep.utm.edu/existent/> >, posljednji pristup 13. svibnja 2020.).

⁵¹ Christian J. ONOF, *Jean Paul Sartre: Existentialism*, U: *Internet Encyclopedia of Philosophy* (< <https://www.iep.utm.edu/sartre-ex/> >, posljednji pristup 13. svibnja 2020.).

⁵² Stuart M. BROWN, JR., *The Atheistic Existentialism of Jean-Paul Sartre*, U: *The Philosophical Review*, Vol. 57, No. 2, 1948, 159.

Bitak za sebe je suprot-stavljen; on je naspram bitka po sebi čije bivanje jest to to što jest. Bitak po sebi je uvijek isto što je bio i drugo ne može biti zato što je stalo *sada*. Budući da je egzistencija prije esencije u bitku za sebe nema esencije koja bi mu prethodila.⁵³

Ono što Sartre još naglašava je pojam slobode koje je središnje obilježje čovjeka. Sloboda je bitak svijesti i tako zaprima poseban oblik – čovjek postaje svjestan svoje slobode u Kierkegaardovoj tjeskobi.⁵⁴ Čovjek po Sartreu predstavlja ništavilo koje se manifestira u njegovoj slobodi. Dakle, čovjek je u svojoj biti apsolutno slobodan, njega ništa ne obavezuje jer je on sam ništa. Iako se njegova filozofija smatra pesimističnom, u svome djelu *Egzistencijalizam je humanizam* brani svoje stajalište optimizmom da čovjek ima pravo izbora:

... nema optimističnije nauke, jer je sudbina čovjeka u njemu samome...⁵⁵

Dakle, čovjek sam određuje i kreira svoju sudbinu, ništa ga ne obavezuje i ni o čemu ne ovisi. Sartre u djelu *Egzistencijalizam je humanizam*, također spominje i pojam *tjeskobe*. Smatra da svi ljudi osjećaju tjeskobu, ali je neki cijeloga života prikrivaju. Kada bježimo od tjeskobe, mi je reflektiramo, postajemo je svjesni. Tjeskobu povezuje s ljudskom odgovornošću:

Ako, na primjer, neki vojni vođa preuzima odgovornost za neki napadaj i šalje stanovit broj ljudi u smrt, on izabire da to čini i ustvari izabire sam. Bez sumnje, opstojte zapovijedi koje dolaze odozgo, ali su one vrlo široke, pa se traži tumačenje koje je njegovo; a od toga tumačenja zavisi život deseterice ili četrnaestorice, ili dvadesetorice ljudi. Nemoguće je da on, donoseći tu odluku, nema strahovitu tjeskobu. Sve vođe poznaju tu tjeskobu. To ih ne priječi da djeluju, naprotiv, to je baš uvjet njihove akcije; jer to predstavlja da oni razmatraju mnoštvo mogućnosti, pa kad izabiraju jedno od njih shvataju da ona ima vrijednost samo zato što je izabrana. I vidjet ćemo da se ta vrsta tjeskoba, koju opisuje egzistencijalizam, objašnjava, osim toga, neposrednom odgovornošću sram drugi ljudi koje obvezuje.⁵⁶

Kada govori o ateizmu, Sartre smatra da ljudi vjeruju u Boga kako bi izbjegli slobodu i odgovornost i samim time je to loša vjera. Dakle, Sartreovo poimanje Boga svodi se na određenje Boga kao biće koje determinira ljudsku slobodu:

Ako Bog ne postoji, čovjek nema oslonca, ali ni isprike ni opravdanja za ono što radi. Njegovo djelovanje ničim nije uvjetovanje i ono je izraz njega samog, odnosno njegove slobode.⁵⁷

⁵³ Ana DALMATIN, *Egzistencijalistički roman u hrvatskoj književnosti*, Matica hrvatska, ogranak Dubrovnik, Dubrovnik, 2011, 47.

⁵⁴ Ibid. 50.

⁵⁵ Jean-Paul SARTRE, *Egzistencijalizam je humanizam*, 29.

⁵⁶ Ibid. 15.

⁵⁷ Ana DALMATIN, *Egzistencijalistički roman u hrvatskoj književnosti*, Matica hrvatska, ogranak Dubrovnik, Dubrovnik, 2011, 57.

Ljudi vjeruju da ih Bog nadgleda i da na taj način postoji pravda. Međutim, Sartreova pozicija podrazumijevala je priznanje da u trenutku kada čovjek prihvati svoju slobodu i shvati da je slobodan, bogovi umiru i on ovisi sam o sebi. Čovjek ostaje pred sobom i svojom savjesti i pred drugima koji, kao i on, djeluju slobodno.⁵⁸ Zato Sartre smatra da egzistencijalizam ne teži dokazivanju da Bog ne postoji, nego naglašava da ako Bog postoji, to ništa ne bi promijenilo. Sam problem nije u Božjoj egzistenciji nego je potrebno da čovjek sebe pronade i da postane svjestan da jedino sam sebe može spasiti.⁵⁹

2.6. Albert Camus

Albert Camus, preferirao je da se na njega gleda kao na čovjeka i kao na mislioca, a ne kao na pripadnika nekog nauka ili neke ideologije:

Uvijek je odbijao egzistencijalističku etiketu koju su mi obično prišivali... Za Camusa, svijet je „apsurdan“ – osjećaj apsurdna je „razdvojenost između čovjeka i njegova života“. No, njega zanima upravo kako se suočiti s pojmom apsurdna.⁶⁰

Također, bio je dobar prijatelj s Jean-Paulom Sartreom. Imaju mnogo zajedničkih tematika, primjerice okrutan svijet slobode bez ikakva pojma božanstva; ideja slobode koja nadvladava temeljni očaj; solidarnost kao najvažnija društvena vrijednost.⁶¹ Iako to nije želio prihvatiti, svojim djelima itekako obuhvaća teme egzistencijalizma. Ponajviše zbog ciklusa apsurdna: roman *Stranac*, esej *Mit o Sizifu* te dramu *Kaligula*. Glavne egzistencijalističke teme kojima se Camus bavio bile su sloboda i apsurd. Pojam apsurdna označava prostor koji s jedne strane predstavlja čovjekovu potrebu za razumijevanjem svijeta, a s druge strane, svijet koji je nerazumljiv. Dakle, apsurd se može shvatiti kao uzaludno traženje smisla u svijetu koji je nerazumljiv. Njime se izražava temeljna disharmoniju u ljudskom postojanju.⁶² Apsurd ovisi o čovjeku u istoj mjeri u kojoj ovisi o svijetu, međutim on se ne nalazi u čovjeku, ni u svijetu već u njihovoj zajedničkoj prisutnosti.

Albert Camus pisao je o, kako ju je on nazvao, *apsurdnoj slobodi*:

⁵⁸ Ibid. 58.

⁵⁹ Jean-Paul SARTRE, *Egzistencijalizam je humanizam*, 43 – 44.

⁶⁰ David Zane, MAIROWITZ i Alain KORKOS, *Camus za početnike*. Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002, 178.

⁶¹ Ibid. 115.

⁶² Douglas BURNHAM i George PAPANDEPOULOS, *Existentialism*, U: *Internet Encyclopedia of Philosophy* (< <https://www.iep.utm.edu/existent/> >, posljednji pristup 20. svibnja 2020.).

O slobodi mogu imati samo shvaćanje kao zatvorenik ili suvremeni pojedinac po okriljem države. Jedina sloboda koju poznajem, to je sloboda duha i djelovanja. Ako apsurd, dakle, poništava sve moje izgleda na vječnu slobodu, on mi, naprotiv, vraća i povećava moju slobodu djelovanja.⁶³

Camus navodi da nakon što čovjek osjeti i doživi *apsurd*, on živi slobodno i sretno. Planira budućnost i ostvaruje svoje ciljeve:

Nakon apsurga, sve je poljuljano. Ona misao da 'ja jesam', moj način djelovanja kao da sve ima smisla (iako sam, u ovoj prigodi rekao da ga uopće nema), sve se to vrtoglavo obrće apsurdnošću moguće smrti.⁶⁴

Sanjarenje i planiranje o sutra, čovjeka stavlja u nedoumicu o vlastitoj slobodi. Kada se to dogodi, jedina stvarnost postaje smrt. Dakle, nismo slobodni djelovati i vječno trajati, nego smo de facto rob smrti. A kako uopće vjerovati u slobodu kada vječnost ne postoji? Kako piše Camus, apsurdni čovjek razumije da je to tog trenutka bio vezan tim postulatom slobode od čije je iluzije živio. Čovjek može odabrati da će radije postati ovo, nego nešto drugo. Međutim, uvijek postoji predrasuda društva i koliko se god pokušali ograditi o toga, prilagođavamo svoj život. Tako apsurdni čovjek shvaća da zapravo i nije slobodan:

Apsurdni čovjek tako nazire plamteći i ledeni svijet, proziran i ograničen, svijet gdje ništa nije moguće ali je sve dano, svijet iza kojega je propast i ništavilo. Tada može odlučiti prihvatiti život u jednom takvom svijetu i iz njega crpiti svoje snage, svoje odbijanje nade i tvrdoglavi dokaz života bez utjehe.⁶⁵

Pravi primjer apsurdnog čovjeka je Sizif, okarakteriziran kao nepomirljivi buntovnik koji sagledava apsurdnu situaciju u kojoj se našao, ne pred Bogom kao apsolutom, nego pred samim sobom:

Bogovi su osudili Sizifa da bez prestanka gura stijenu do vrha neke planine odakle se ona kotrljala natrag svojom vlastitom težinom. Oni su smatrali, iz nekog određenog razloga, da nema strašnije kazne od beskorisnog i beznadnog rada.⁶⁶

Dakle, u samom uvodu u Camusov *Mit o Sizifu*, leži sva apsurdnost. Sizif trpi apsurd i istovremeno mu se maksimalno suprotstavlja. Ne vjeruje i ne nada se, ali ga nosi prkos vlastita duha.⁶⁷ Ono što njega vodi je snaga apsurga jer se ne miri i buni se. On će u tom apsurdnu pronaći

⁶³ Albert CAMUS, *Mit o Sizifu*. LEKTIRA d.o.o., Kostrena, 2013, 72.

⁶⁴ Ibid. 72.

⁶⁵ Albert CAMUS, *Mit o Sizifu*. LEKTIRA d.o.o., Kostrena, 2013, 75.

⁶⁶ Ibid. 147.

⁶⁷ Ana DALMATIN. *Egzistencijalistički roman u hrvatskoj književnosti*. MATICA HRVATSKA – OGRANAK DUBROVNIK, Dubrovnik, 2011, 63.

sreću i smisao. On prezire bogove i bori se protiv sudbine kakvu su mu namijenili. Kao takav, on je gospodar svoga života, čak je i njegova stijena, njegova stvar:

Njegova snaga počiva upravo u tome što on zna da je taj napor besmislen. Sizif ne gaji ni najmanju nadu, a ipak postaje apsurdni čovjek onog trenutka kada to prihvati... kad on sam odabere da nastavi muku koja mu je nametnuta.⁶⁸

Albert Camus u svom djelu *Mit o Sizifu* ističe pojam samoubojstva i smatra ga temeljnim filozofskim problemom. Postavlja se pitanje može li samoubojstvo biti rješenje apsurd. Camus piše da ako čovjek želi doživjeti iskustvo, mora potpuno prihvatiti vlastitu sudbinu. Ta je sudbina apsurdna i potrebno je učiniti sve da se taj apsurd zadrži kako bi se sudbina proživjela. Dakle, potrebno je živjeti apsurd. Camus ističe da se ono što se smatra razlogom življenja, istodobno može smatrati razlogom umiranja. Stoga, najprije treba postaviti pitanje smisla življenja. O samoubojstvu govori da je to čin koji se stvara tiho i polako u čovjekovu srcu dok ga ni sam čovjek nije svjestan. Također, samoubojstvo znači priznati, a prema Camusovom mišljenju, ubiti se znači priznati da je život besmislen i da zapravo ništa nema smisla. Uz to priznanje veže se i naša volja kojom smo odlučili umrijeti:

Umrijeti od svoje volje znači da smo prepoznali, iako nagoni, podrugljivi značaj te navike, odsutnost svakog dubljeg razloga za život, besmisleni značaj svakodnevnih kretnji i uzaludnost patnje.⁶⁹

Camus u nastavku eseja iznosi pojam apsurd koji je pratnja čovjekova života. Odbacivanje smisla života nužno vodi do izjave da ga ne vrijedi živjeti. Dakle, kako tvrdi Camus, svi su ljudi pomišljali na samoubojstvo, a to nas zapravo navodi na pomisao da postoji izravna veza između tog osjećaja i težnje prema ništavilu. Ako apsurd nalaže smrt, o njemu bi se moralo prvotno govoriti i raspravljati. Čovjek koji je u jednom trenutku osjetio apsurdnost, ostaje uz njega vezan cijeli život. Takav čovjek više ne pripada budućnosti.

Albert Camus, zajedno s Jean-Paul Sartreom, smatra se najznačajnijim predstavnikom egzistencijalizma u književnosti. Oni su svoje egzistencijalističke teme prikazali u romanima koje su približili široj čitateljskoj publici. Egzistencijalizam u književnosti bilježi svoje početke još prije 20. stoljeća u romanu *Zločin i kazna*, ruskog pisca Fjodora Mihajloviča Dostojevskog, koji prikazuje tipična egzistencijalistička obilježja. U sljedećem će odlomku biti analiziran kurikulum iz Filozofije i Hrvatskoga jezika u gimnazijama te nastavni planovi i programi kako

⁶⁸ David ZANE MAIROWITZ, i Alain KORKOS., *Camus za početnike*. Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002, 74.

⁶⁹ Ibid. 17-18

bismo mogli predstaviti koja se književna djela mogu povezati s egzistencijalizmom i na koji način.

3. Egzistencijalizam u kurikulumu nastavnih predmeta Filozofije i Hrvatskoga jezika

3.1. Kurikul iz Filozofije

Učenje i poučavanje filozofije započinje u četvrtom razredu srednje škole, odnosno gimnazije. Odgojno-obrazovne teme organizirane su u osam domena od kojih su prve tri obavezne, a ostalih pet izborne. Prva domena, ujedno najvažnija za ovaj rad, jer se najviše obrađuju pitanja o postojanju i životu čovjeka, naziva se *Postojanje i svijet*. Unutar te domene obrađuju se pitanja s naglaskom na ontologiju, kozmologiju, antropologiju i teologiju kojima se na različite načine stvara pojam o čovjeku, prirodi i bogu. Učenik se susreće s filozofijom egzistencije i pojmovima kao što su bit, biće, bitak, egzistencija i esencija te uočava razliku između egzistencijalizma i filozofije egzistencije. Vrlo je bitno da učenik samostalno iznosi razliku između relevantnih pojmova, uoči da isti pojmovi dobivaju različita značenja te da samostalno argumentira, objašnjava i opisuje odgovarajuće filozofske tekstove i pozicije.

Poznato je da je glavni cilj poučavanja filozofije želja za razumijevanjem svijeta, čovjeka i života. Filozofija je svojim najvećim dijelom povezana s Logikom i Etikom koje su njezine discipline, ali i s brojnim drugima predmetima kao što su Matematika, Fizika, Biologija, Vjeronauk, Povijest, Politika i gospodarstvo. Za ovaj je rad osobito važna međupredmetna povezanost s Hrvatskim jezikom i književnošću kada je riječ o pitanju jezika i refleksiji o svijetu i životu.⁷⁰ Takva se međupredmetna povezanost u nastavi može ostvariti izvođenjem korelacijskog nastavnog sata, u ovom slučaju sata Hrvatskoga jezika, odnosno književnosti i sata Filozofije. U završnom dijelu rada bit će detaljnije prikazan takav način izvođenja nastavnoga sata. Bitno je naglasiti da se takva nastava rijetko kada izvodi iako učenicima olakšava učenje i razumijevanje nastavnog sadržaja te unapređuje nastavni proces. Korelacijom u nastavi stvara se suradničko ozračje, povezuje se odgojno-obrazovni sustav te iskustva i kritička razmišljanja učenika i nastavnika u jednu usklađenu cjelinu.

⁷⁰ Ministarstvo znanosti i obrazovanja, *Kurikulum za nastavni predmet Filozofije za gimnazije u Republici Hrvatskoj*, Narodne novine, Zagreb, 14. siječnja 2019.

3.2. Kurikul iz Hrvatskog jezika

Kurikul nastavnoga predmeta Hrvatski jezik razlikuje se od prethodnog kurikula jer su njime povezane sve razine odgojno-obrazovnog procesa u kojima se uči hrvatski jezik, dakle, osnovnoškolski i srednjoškolski odgoj i obrazovanje, tj. gimnazijsko, strukovno i umjetničko obrazovanje. Hrvatski jezik obavezan je predmet u svim školama Republike Hrvatske, a uči se kao materinski ili kao jezik društvene sredine. Učeći hrvatski jezik, učenici stječu komunikacijsku jezičnu kompetenciju te stječu osnove čitalačke, medijske, informacijske i međukulturne pismenosti, što je preduvjet osobnomu razvoju, uspješnom školovanju, cjeloživotnom učenju te kritičkomu odnosu prema nizu pojava u društvenome i poslovnom životu.⁷¹ Hrvatski jezik omogućuje učenicima da se jasno, točno i prikladno sporazumijevaju hrvatskim standardnim jezikom te da razumiju i stvaraju različite govorne i pisane tekstove. Učenikovo jezično bogatstvo omogućuje mu vlastiti rast i dobrobit te djelovanje u osobnim, kulturnim, društvenim i poslovnim prilikama. Učenici osim jezika, upoznaju i književnost kao umjetničku i stvaralačku djelatnost. Osim što čitaju i analiziraju djela hrvatskih autora, učenici čitaju književne tekstove svjetske književnosti i time razvijaju kulturne kompetencije i sposobnost međukulturnog razumijevanja. Ono što je također važno istaknuti jest činjenica da književnost potiče razvijanje mašte i estetskih mjerila vrednovanja te doživljavanje književnosti kao izvora znanja i mjerila čovjekove vrijednosti. Hrvatski jezik kao nastavni predmet podijeljen je na tri predmetna područja: hrvatski jezik i komunikacija, književnost i stvaralaštvo te kultura i medij. Kako je egzistencijalizam i njegovo izvođenje u nastavnom procesu središnja tema ovoga rada, a obrađuje se u području književnosti, za naš je rad najvažnije predmetno područje *književnosti i stvaralaštva*. Ono je utemeljeno na čitanju i recepciji književnoga djela, odnosno teksta, koji se onda uspoređuje s drugim književnim tekstovima radi osobnih i obrazovnih razloga. Čitanjem se potiče osobni razvoj, ali i razvoj estetskih kriterija, promišljanje o svijetu te razmjena vlastitih stavova o pročitanoj stvari što se na izvrstan način povezuje s Filozofijom. Ono što se najviše naglašava i potiče je čitanje iz užitka i vlastite potrebe kako bi se stekla čitateljska navika i čitateljska kultura. Tu veza s filozofijom osobito dolazi do izražaja. Naime, učenici će čitanjem i proučavanjem djela, osobito filozofskih o kojima će biti riječ u nastavku rada, stvoriti vrline koje su nužne za vlastiti boljitak, ali i boljitak čitavog društva. Učenici stvaraju kritička mišljenja, oblikuju vlastitu svijest stavovima koje trebaju znati iskazati u društvu, uče se dobroj komunikaciji i kompromisu. Kritičko mišljenje u

⁷¹ Ministarstvo znanosti i obrazovanja, *Kurikulum za nastavni predmet Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj*, Narodne novine, Zagreb, 25. siječnja 2019.

nastavi znači da učenici kritički promišljaju stavove određenih filozofa ili filozofskog pravca i uviđaju koliko se takvi stavovi mogu primijeniti na svakodnevni život. Također, učenici time ističu vlastita mišljenja i uče poštivati i uvažiti tuđa. Učenici su svakodnevno otvoreni novim informacijama i argumentima te je potrebno da ih znaju razumjeti i koristiti. Učitelji im u tome trebaju pomoći, informirati ih i učiti ih dobrom rasuđivanju, jednakosti, etičnosti, moralnosti i obostranom poštovanju. Dakle, u nastavi filozofije otvara se diskusija u kojoj je učitelj i moderator i sudionik. Takav je dijalog, dijalog između učenika, između učitelja i učenika te dijalog s filozofima koje obrađuju putem tekstova i udžbenika. U kurikulumu stoji da učenik mora biti sposoban analizirati utjecaj književnopovijesnog, umjetničkog i društvenog konteksta na oblikovanje tematike i značenja književnoga djela. Upravo je cilj ovoga rada prikazati na koji se način to najbolje može ostvariti u nastavnome procesu. Kao što je već prethodno napisano, učenicima filozofija pomaže u pravilnom argumentiranju i razumijevanju pročitanog te izgradnji vrijednosnih stavova, a hrvatski jezik i književnost nudi djela na kojima učenici stvaraju te stavove, uče se argumentaciji i razumijevanju. Učenici čitanjem takvih djela dobivaju širu sliku svoje okoline i svijeta. Korelacija sata filozofije i hrvatskoga jezika učenicima olakšava i ubrzava proces učenja srodnih tematika kao što je egzistencijalizam.

Egzistencijalizam se kao književni pravac obrađuje u četvrtom razredu srednje četverogodišnje škole. Čitaju se moderni romani, pripovijetke, novele i moderna poezija, a kao obavezna djela čitaju se *Stranac* Alberta Camusa te Sartreova *Mučnina* kao glavna egzistencijalistička djela. U Planu i programu hrvatskoga jezika predstaviti ćemo i druga djela koja se mogu smatrati egzistencijalističkim. Kao što je već napisano, naša je središnja tema povezanost predmeta Filozofije i Hrvatskog jezika kada je riječ o egzistencijalizmu. Kako bismo proučili koja se književna djela i na koji način mogu povezati s egzistencijalizmom te kako je metodički ispravno provesti nastavne sate te tematike, potrebno je analizirati Plan i program za gimnazije iz oba predmeta.

4. Egzistencijalizam u programu za gimnazije iz nastavnih predmeta Filozofije i Hrvatskoga jezika

4.1. Egzistencijalizam u nastavi Filozofije

Filozofija pripada društveno-humanističkom području, no sa svim svojim sadržajima i temama pripada i ulazi u ostala znanstvena područja, nastavne predmete i međupredmetne teme. Poučava se u četvrtom razredu srednje škole, dva sata tjedno, u svim gimnazijskim smjerovima. U nekim gimnazijama postoji i izborni nastavni sat Filozofije. Filozofija obiluje pitanjima, a upravo se čovjek od početka postojanja pita i propituje. Mogućnost pronalaska odgovara na takva pitanja nudi filozofija i to je njena prednost. Učeći i proučavajući filozofiju, postavljajući pitanja i nudeći odgovore, učenici formiraju vlastite pozicije i stavove, ali i saznaju kako su promišljali filozofi u određenim razdobljima te kako su rješavali određene nedoumice. Učenike se time potiče na aktivno djelovanje i motivira ih da aktivno sudjeluju u društvu. Ono što je važno za ovaj rad jest i primjena filozofije u svakodnevnom životu, a to se najviše može istaknuti filozofijom egzistencije koja nudi teme koje su nezaobilazne za život pojedinca i koje si svatko, barem jednom, postavi u životu. Filozofija egzistencije i egzistencijalizam pripadaju suvremenoj filozofiji, odnosno pripadaju pod cjelinu *Raspad filozofijskog sustava*. Čovjek u suvremenoj filozofiji opet postaje središnja tema i sve se dublje prodire u temu čovjekova otuđenja u svijetu. Tu se postavljaju pitanja o čovjekovoj odgovornosti, slobodi te o njegovoj nesigurnosti u svijetu. U kurikulumu stoji da su uz osam ponuđenih domena, tri obavezne. Učitelj je posao da prema interesu učenika ili principima i pojedinostima škole, uz te tri domene, izabere jednu izbornu koja može biti jedna od preostalih pet ili izabрати dublju obradu jedne od tri obavezne. Tako primjerice, obaveznu domenu *Postojanje i svijet* može u nastavi obraditi i kao izbornu domenu, kako bi se učenici detaljnije upoznali s egzistencijalizmom. Čitanjem i učenjem o egzistencijalizmu učenici će raditi na kreativnosti, inovativnosti, originalnosti i stvaralačkom mišljenju. U toj izornoj domeni profesor može uključiti i djela koja učenici ne moraju obavezno čitati i obraditi na nastavi iz hrvatskoga jezika, a mogu se povezati s egzistencijalizmom.

Tri obavezne domene i jedna izborna ne moraju se poučavati točnim redosljedom kurikula, nego učitelj može sam izabrati kojim će redosljedom teći učenje i poučavanje. Stoga se teme domena mogu međusobno ispreplitati i obrađivati unutar jednog nastavnog sata. Kada govorimo o

filozofiji egzistencije, ona se obrađuje i poučava unutar obavezne domene *Postojanje i svijet*. Učenik uči relevantne i dominantne pojmove u raspravama o postojanju i svijetu. Učenik uči i služi se pojmovima kao što su svijet, bit, bitak, biće, idealno i materijalno, ideja, supstancija, imanentno i transcendentno, nužnost, sloboda, odgovornost, čovjek, bog, priroda, volja... Naravno, susreće se i pojmovima koji nisu nužni, odnosno obvezni, nego ih učitelj određuje kao izborne. Primjerice, kauzalitet, egzistencija, značenje, dekonstrukcija... Učenik pojmove razlikuje i stavlja ih u različite odnose koje također zna i objasniti. Kao izborni dio, učenik također objašnjava misaone sustave koje predstavljaju određene ontološke pozicije kao što su hermeneutika, filozofija egzistencije, egzistencijalizam i postmoderna. Učenici će učiti filozofiju i teoriju Arthura Schopenhauera, Sørenea Kierkegaarda, Friedricha Nietzschea, Karla Jaspersa, Jean-Paula Sartrea, Alberta Camusa, Martina Heideggera. Učitelj može po vlastitoj inicijativi preskočiti ili manje, odnosno više obraditi nekog filozofa egzistencije. Učenici će se najviše baviti temama usamljenosti, neprihvaćenosti, otuđenosti, apsurdna, slobode, odgovornosti, očaja, tjeskobe, smrti, dosade. Primarno se služe udžbenicima, ali učitelj svakako može dodati i izvorne tekstove, osobito ako je riječ o izornoj domeni koja se detaljnije obrađuje. Svakako su poželjni i video isječci, a i filmovi srodne tematike kako bi se učenike dodatno motiviralo za sadržaj. Učenjem filozofije egzistencije učenike se osposobljava za povezivanje filozofije s ostalim nastavnim predmetima i temama te za povezivanje s ostalim učenicima i njihovim stavovima i iskustvima, a svakako ih osposobljava i za svakodnevni život. Takva se korelacija u nastavi može ostvariti povezivanjem književnog pravca egzistencijalizam i filozofije egzistencije. Dakle, korelacija nastavnih predmeta Hrvatski jezik i Filozofija. Kako bismo bili u mogućnosti osmisliti valjan korelacijski sat, prvotno je potrebno istražiti i pripremiti zajedničku temu koja se poučava u oba predmeta, u ovom slučaju riječ je o temi egzistencijalizma.

4.2. Egzistencijalizam u nastavi Hrvatskog jezika

Kao književni pravac egzistencijalizam se obrađuje u četvrtim razredima gimnazija i četverogodišnjim strukovnim školama, a u trećim razredima trogodišnjih strukovnih škola. U čitankama se egzistencijalizam kao književni pravac uglavnom nalazi pod razdobljem kasnog modernizma, međutim, hrvatski egzistencijalizam javlja se u razdoblju druge moderne stoga je teško reći točno trajanje tog književnog pravca jer, kako je već spomenuto, nije se javljao uvijek u isto vrijeme i na isti način u svim europskim književnostima. Kasni modernizam u

književnosti trajao je od 1929. godine do 1952. godine te u tom razdoblju nastaju najveća egzistencijalistička književna djela Camusov *Stranac* i Sartreova *Mučnina* koji se također i u nastavi obrađuju u razdoblju kasnoga modernizma. Međutim, književnost egzistencijalizma može se pratiti već od Dostojevskog i njegova romana *Zločin i kazna* u kojem iznosi probleme pojedinca karakterističnog za egzistencijalizam. Taj je roman u kurikulu hrvatskoga jezika opisan kao obavezan u nastavi. Kasnije se takve karakteristike mogu pronaći i u Kafkinoj pripovijetki *Preobražaj* u kojoj bespomoćni pojedinac doživljava preobrazbu u strano tijelo i time upada u stanje straha, tjeskobe i osamljenosti što su tipične egzistencijalističke teme. Takve se teme u hrvatskoj književnosti mogu pronaći u pedesetim i šezdesetim godinama dvadesetog stoljeća i to najviše u djelima Miroslava Krleže, Vladana Desnice, Antuna Šoljana, Slavka Mihalića, Sloboda Novaka i drugih. Od hrvatskih autora u nastavi se obrađuje Šoljanov *Kratki izlet*, Desničin roman *Proljeće Ivana Galeba*, Marinkovićeva zbirka noveli *Ruke* te roman *Kiklop* i roman *Mirisi, zlato i tamjan* Slobodana Novaka. I u pjesništvu se mogu pronaći elementi egzistencijalizma pa se tako učenici u razdoblju suvremene književnosti upoznaju s Mihalićevim pjesmama *Približavanje oluje* i *Majstore, ugasi svijeću*. Međutim, ta djela nisu u kurikulu naznačena kao obavezna stoga se obrađuju prema planu i programu profesora. Isti bi se program trebao primjenjivati i obrađivati u četverogodišnjim strukovnim školama, ali to najviše ovisi o nastavniku i zainteresiranosti učenika. Međutim, u trogodišnjim strukovnim školama egzistencijalizam se, nažalost, znatno manje obrađuje. Najveći razlog tomu je smanjena satnica Hrvatskog jezika, ali i činjenica da se sve gradivo književnosti mora obraditi u tri, a ne četiri godine. Učenici se u sklopu cjeline *Avangarda, modernistički pokreti i socijalna književnost* upoznaju s egzistencijalističkim temama i egzistencijalističkim junakom u dvama razdobljima – Drugoj moderni i Suvremenoj književnosti. U razdoblju Druge moderne, učenici uče i čitaju samo roman *Kiklop*, Ranka Marinovića, a u Suvremenoj književnosti čitaju Šoljanovu novelu *Specijalni izaslanici*. Svjetska djela egzistencijalizma u književnosti, učenici u trogodišnjim strukovnim školama, na žalost ne čitaju i ne obrađuju. U program bi se svakako trebao dodati barem Camus, ali ako su učenici zainteresirani, profesor im može, i treba, preporučiti da samostalno pročitaju Camusova djela, a za bilo kakve nedoumice i pitanja, mogu se obratiti profesoru.

5. Egzistencijalistička književnost

Razdoblje modernizma uvodi i razmatranje filozofske problematike. Takav prodor filozofske problematike u umjetničku prozu, uvelike je obilježilo cijelo to književno razdoblje te nastaje i filozofsko-književni pravac nazvan *egzistencijalizam*. Utjecaj filozofije egzistencije bio je vrlo velik i na književno stvaralaštvo, između ostalog i zato što se takva filozofija uvelike poziva na iskustvo književnosti. On se od ostalih književnih pravaca opisanih u razdoblju avangarde, ponajviše u tome što ne naglašava nove književne postupke a ne teži ni promjeni književnosti uopće.⁷² Prema Ani Dalmatin, književni lik u egzistencijalizmu i u modernom romanu uopće dobiva psihološki naglasak, postaje individuum, u potpunosti uspostavljeno biće čak i onda kada ništa ne radi. pisci toga razdoblja ne oblikuju svoje likove kroz akciju, ona je sporedna, već naglasak stavljaju na skriveni život lika, na njihovu okrenutost sebi samima:

Problem pojedinca (lika) kao apsolutnosti, sagledavaju kroz osvješćivanje njegova vlastitog bića i znanje lika koliko kao slobodni, odnosno neslobodni akter može slobodo djelovati da bi ostavio svoju nezavisnu ontološku egzistenciju.⁷³

Kao što je već napisano, termin egzistencijalizam ima dva značenja, pa je to u širem smislu naziv za temeljnu orijentaciju u filozofiji 20. stoljeća, koju nazivamo filozofija egzistencije, dok se u širem smislu tim terminom smatramo filozofiju i književni pravac nastao pod izravnim utjecajem te filozofije nakon završetka Drugog svjetskog rata. Sartre, koji se smatra jednim od najvećih književnika nakon završetka Drugog svjetskog rata, napisat će dva egzistencijalistička romana *Mučnina* i *Putevi slobode*. On je u svoja djela direktno uveo književnost jer njegovi likovi u najvećoj mjeri raspravljaju o egzistencijalističkim pitanjima, primjerice pitanjima ljudske slobode, odgovornosti i slično. Tu „tehniku“ uvođenja filozofije u roman, najviše možemo pronaći u njegovom romanu *Mučnina*.⁷⁴ Prema Solaru taj je roman doslovno filozofski roman, u punom smislu, jer se ne odnosi samo na određenu filozofiju već opisuje nastajanje određenog filozofskog stajališta i uvjerenja, ali i metode u svijesti glavnoga lika. Roman *Mučnina* učenici upoznaju u razdoblju suvremene književnosti. *Mučnina* je, dakle, filozofski roman pisan strukturom dnevnika koji je pisan u prvom licu, a pripovjedač je ujedno i glavni lik. Radnja romana nije uobičajena za takvu vrstu romana gdje dominira fragmentiranost, nego

⁷² Milivoj SOLAR, *Povijest svjetske književnosti*, Golden Marketing, Zagreb, 2003, 309.

⁷³ Ana DALMATIN, *Egzistencijalistički roman u hrvatskoj književnosti*. MATICA HRVATSKA – OGRANAK DUBROVNIK, Dubrovnik, 2011, 146.

⁷⁴ Ibid. 310.

dominiraju subjektivni osjećaji i zapažanja glavnoga lika, dakle, unutarnji monolozi. U tom romanu dominira raspoloženje egzistencijalizma:

Čovjek osuđen na slobodu osjeća mučninu prema pojavnj stvarnosti, tjeskobu i nelagodu prema sebi i svijetu. Mučnina opisuje osamljenog intelektualca suočenog sa svojim postojanjem.⁷⁵

U romanu upoznajemo Antoniea Roquentina, povjesničara koji dolazi u gradić Bouville kako bi proveo istraživanje o markizu de Rollebonu, libertincu iz 18. stoljeća. Antonie je živio prilično burnim životom prije početka pisanja i vođenja dnevnika o zapažanjima i promjenama o vlastitom životu i njegovim uvjerenjima. Ta životna uvjerenja u trenucima postaju toliko snažna da u njemu stvaraju osjećaj *mučnine*:

Ne valja! Nikako ne valja: osjećam gađenje, mučninu. Ovaj put ima u tome i nešto novo: spopalo me u kavani. Kavane su dosad bile jedino moje utočište zato što su pune svijeta i dobro osvijetljene: sad više ni to ne vrijedi; kad me još uhvati u mojoj sobi, neću se imati kud skloniti.⁷⁶

U romanu se u glavnome liku javljaju osjećaji nezadovoljstva i gađenja koji izazivaju malograđanska sredina te stalni osjećaj besmisla vlastite egzistencije i svijeta uopće. Pravih događaja i zapleta nema nego prevladavaju česta ponavljanja i prenošenja vlastitih spoznaja te puko promatranje. Radnja se mijenja u trenucima Roquentinovih promjena koje se manifestiraju njegovom unutrašnjom napetošću i to sve do samoga kraja kada on doživljava svojevrsno otkrivenje. U romanu ne upoznajemo mnogo likova jer Roquentin živi posve osamljenim i rutinskim životom. Svaki dan do podneva radi u knjižnici, zatim ruča u istom restoranu, a navečer popije pivo ili posjeti vlasnicu neke kavane. Rijetko s kim ima kontakta jer se sve uglavnom svodi na puko promatranje i analizu malograđanske sredine. Tako Sartre u romanu predstavlja likove koje Roquentin promatra, a to su najčešće likovi koji su slika nepripadnosti i izdvojenosti, primjerice crkinje i Židovi, stranci u društvu koji uvijek izazivaju čuđenje. Međutim, nekim je likovima ipak posvećeno malo više mjesta u romanu. Prvi koji se istaknuo je činovnik Samouk koji dane provodi u knjižnici gdje svoje osjećaje tjeskobe potiskuje čitanjem knjiga abecednim redom. Vodi se iluzijom da će pronaći sve odgovore koje ga tište o svijetu ako pročita posljednju knjigu u knjižnici. Njegova iluzija, odnosno plan, razbija se kada biva izbačen iz knjižnice jer je slučajno dotaknuo mladića po ruci. Taj se događaj može shvatiti kao prikrivanje stvarnosti malograđanštine:

⁷⁵ Dea DUDA, Slaven JURIC, David ŠPÖRER, Andrea ZLATAR, *Lektira na dlanu 2, Repetitorij književnosti za srednje škole, Od realizma do postmoderne*, SYSPRINT, Zagreb, 2002, 160.

⁷⁶ Jean-Paul SARTRE, *Mučnina*, Konzor, Zagreb, 1997, 34 – 35.

U tom je događaju tematizirana i potisnuta homoerotičnost građanskog svijeta, koja se inače licemjerno prikriva, i socijalno kažnjava samo u marginalnim slučajevima.⁷⁷

U romanu se također pojavljuje i ženski lik, nekadašnja Roquentinova ljubav, Annie. On se s njom iznova susreće, ali to u njemu ne budi osjećaje i sjećanja nego time on samo potvrđuje da prošlost zaista ne postoji i naglašava u njemu osjećaj praznine i otuđenosti.

Sartreova filozofija u romanu osobito dolazi od izražaja kada se odvija scena u muzeju gdje Roquentin zajedno s nekim parom, promatra slike bouvilleskih najvećih ličnosti. Svojim rođenjem, oni stječu pravo i dužnost da vladaju i koji naizgled imaju prošlost i budućnost te time svrhu i razlog vlastita postojanja. Roquentin, odnosno Sartre, njihove živote i egzistenciju smatraju jednako neopravdanim i besmislenim, ali oni to prikrivaju uzimajući visoke građanske pozicije u društvu koje im daju smisao. Dakle, može se zaključiti da je ovo zapravo i (pseudo)autobiografski roman jer je biografska priča o drugoj osobi, okvir tog romana. To osvještava Sartreovu modernu tehniku pripovijedanja i naglašava da je roman kao književni žanr pogodan formalnim preobražavanjima i uporabama različitih pripovjednih tehnika.⁷⁸ Sartre je dakle mislima glavnoga lika htio prikazati nastajanje jedne filozofije.

Roman završava Rouquentinovima shvaćanjem da njegova potraga za smislom svijeta i njegove egzistencije zapravo predstavlja besmisao jer ljudsko postojanje nema smisla ni bitne svrhe, nije ničime određeno, nitko ga nije smislio, a zatim stvorio, nego je jednostavno slučajnost.⁷⁹ Kao takav, čovjek je bačen u svijet u kojem se sam izgrađuje što nas opet vodi temeljnoj egzistencijalističkoj tezi da egzistencija prethodi esenciji – on će sam od sebe učiniti što želi jer je potpuno slobodan. Tom spoznajom, Rouquentin odlučuje promijeniti dotadašnja uvjerenja i odlučuje živjeti u skladu s ustaljenim običajima društva. Svoj najveći spas pronalazi u umjetnosti te odlazi u Pariz kako bi se tome i posvetio:

Zar ja ne bih i ja mogao pokušati... Dakako da ne mislim na glazbeni napjev... ali zar ne bih mogao, u jednoj drugoj grani umjetnosti?... to bi morala biti knjiga: ništa drugo ne bih znao. (...) Možda bih jednog dana, misleći upravo na ovaj sat, na ovaj tmurni sat dok čekam, pogrbljen, da dođe vrijeme da se ukrcam u vlak, možda bih tada osjetio kako mi srce brže kuca pa bih rekao sam sebi: >>Upravo je toga dana, toga sata, sve započelo<<. I uspio bih – u prošlosti, samo u prošlosti – prihvatiti sama sebe.⁸⁰

⁷⁷ Dead DUDA, Slaven JURIC, David ŠPORDER, Andrea ZLATAR, *Lektira na dlanu 2, Repetitorij književnosti za srednje škole, Od realizma do postmoderne*, SYSPRINT, Zagreb, 2002, 161.

⁷⁸ Ibid. 160 – 161.

⁷⁹ Milivoj SOLAR, *Povijest svjetske književnosti*, Golden Marketing, Zagreb, 2003, 310.

⁸⁰ Jean-Paul SARTRE, *Mučnina*, Konzor, Zagreb, 1997, 235.

Prema Solaru, *Mučnina* je u svjetskoj književnosti doživjela najveći odjek jer osim što je vrsno umjetničko djelo, njome je i izražena misao i ideja koje su postale osnovicom intelektualne mode tadašnjice. Egzistencijalizam je bio popularan i izvan same filozofije jer je, osim načina mišljenja, postao i način življenja.⁸¹

Središnji pojam takve mode zasigurno je pojam *apsurda* koji se ostvaruje u djelima francuskog filozofa i književnika Alberta Camusa. Njegova djela u središte postavljaju pojedinca koji se propituje o smislu vlastita postojanja i osjeća da mu je svijet neprijatelj. On se u svijetu osjeća kao stranac, neshvaćeni i otuđeni pojedinac koji teži pronalaženju smisla vlastite egzistencije. Takav svijet doživljava besmislenim i tada se u njemu javlja osjećaj *apsurda*. *Apsurd* je dakle potpuno razumijevanje svijeta i života besmislenima. Dva temeljna Camusova djela u kojima se to najbolje obrazlaže jesu *Mit o Siziifu* i *Stranac* koji pripadaju njegovom ciklusu *apsurda*. U njegov drugi ciklus nazvan ciklus pobune ulaze djela: roman *Kuga*, drame *Opsadno stanje* i *Pravednici* te rasprava *Pobunjeni čovjek*. U tom ciklusu, Camus se odmiče od nihilizma, dakle, doživljavanja svijeta besmislenim te se okreće pozitivnim vrijednostima. Tek u razdoblju pobune, čovjek može, nakon što prihvati apsurd, tražiti smisao vlastite egzistencije.

Stranac je roman lika, podijeljen u dva dijela. U prvom se dijelu prikazuje život glavnog lika, činovnika Mersaulta, kao slobodnoga čovjeka, dok drugi dio prikazuje njegov život kao osuđenika na suđenju i u zatvoru. Radnju prepričava i vodi glavni lik i sve događaje oblikuje prema vlastitoj svijesti. Struktura romana obuhvaća isključivo sadašnja zbivanja i sve što se zbiva u romanu, prikazano je u trenutku pripovijedanja, doslovno kao izravni izvještaj događaja. Riječ je o monološkom izvještaju koji je izveden tehnikom redukcije – radnja se odvija isključivo bilježenjem osnovnih događaja, misli i reakcija, bilo kakav dodatni komentar ili napomena o Mersaultovu životu, izostaju.⁸²

Radnja romana započinje kada glavni lik Mersault dobiva obavijest da mu je majka preminula u ubožnici. Već se tada mogu uočiti karakteristike glavnoga lika jer na majčinom sprovodu ne pokazuje osjećaje, ne plače i vrlo je hladan što ostali ljudi vrlo osuđuju i smatraju čudnim. Nakon povratka s pogreba, Mersault odlazi na plažu gdje susreće djevojku Marie s kojom je radio i koja mu se svidjela. Bila mu je simpatična, a i on njoj, pa odluče otići k njemu. Nakon nekoliko dana, odlaze s prijateljem Raymondom u vikendicu gdje ih čekaju Raymondov prijatelj Masson i njegova žena. Šetajući plažom susreli su dva Arapa. Jedan od te dvojice Arapa

⁸¹ Milivoj SOLAR, *Povijest svjetske književnosti*, Golden Marketing, Zagreb, 2003, 310 – 311.

⁸² Dead DUDA, Slaven JURIC, David ŠPORDER, Andrea ZLATAR, *Lektira na dlanu 2, Repetitorij književnosti za srednje škole, Od realizma do postmoderne*, SYSPRINT, Zagreb, 2002, 164.

bio je brat djevojke koju je Mersault viđao. Nastala je tučnjava u kojoj je najviše bio ozlijeđen Raymond. Nakon oporavka, Raymond se odlučio osvetiti Arapima, a ponio je i pištolj. Kada su ih pronašli, Mersault nagovori Raymonda da mu preda pištolj kako bi izbjegli veću nevolju. Kada su Arapi uzmaknuli, njih se dvojica odluče vratiti u vikendici.⁸³ Međutim, Mersault se ne zaustavlja kod vikendice nego nastavlja dalje šetnju po velikoj vrućini i tada susreće Arapa koji je ozlijedio Raymonda. Arapin poteže nož čija je svijetlost zasmetala Mersaultovim očima:

Taj užareni mač palio mi je trepavice i kopao bolne oči. Tada sve zaigra preda mnom. Zapahnu me težak i vreo dah mora. Učini mi se da se nebo širom otvorilo da pusti ognjenu kišu. Napeh se svim svojim bićem i ruka mi se zgrči na revolveru.⁸⁴

U drugom dijelu romana, Mersault je u zatvoru gdje ga ispituju o ubojstvu. Međutim, ono što je potrebno naglasiti je da ga oni najviše ispituju o privatnom životu i majčinu sprovodu. Istražitelj ga osuđuje ponajviše zbog njegove bešćutnosti jer nije plakao na majčinu sprovodu, a isti je dan našao ljubavnicu. Naziva ga antikristom i raspelom mu maše ispred nosa. Mersault dane u zatvori vrlo dobro podnosi, ne smatra da je nesretniji od drugih ljudi i odgovara mu samoća. Nakon gotovo godinu dana, započelo je suđenje. Glavna se optužba temelji na njegovoj bešćutnosti radi koje ga na kraju i osuđuju na smrt. I tu optužbu, kao i zatvor, Mersault prihvaća smireno, a jedini trenutak kada pokazuje znakove ljutnje i pobune bio je kada mu ispovjednik nudi utjehu. Mersault tada u srdžbi spominje kako su ga zapravo osudili jer nije plakao na majčinu sprovodu i jer je drugačiji od njih. Oni ga ne razumiju jer nije živio u iluzijama, i do samoga kraja mu je svejedno jer je proživio vlastiti život onako kako je htio i mogao, oslobođen iluzija. Zato spominje i ako će ga na pogubljenju dočekati povorka ljudi s povicima mržnje, to će ga čak učiniti i sretnim.⁸⁵

Zaključno, ishodište romana je apsurd, odnosno ideja da je čovjek koji živi bez iluzija, društvu neshvaćen i neprihvaćen i time nužno *stranac*. Glavni lik ne zanosi se iluzijama kojima se vode ljudi koji ga okružuju, vegetira unutar situacija koje mu život pruži. Njegove reakcije jednostavno izostaju. Svaki događaja u njegovu životu on shvaća kao da se događa mimo njega i da ga se to ne tiče i zato mu se ne suprotstavlja što ga čini strancem u svijetu. Takav se odnos prema svijetu može pronaći u odnosu Mersaulta s drugim ljudima. Primjerice, potpuno mu je svejedno hoće li njegov odnos s Marie prerasti u vezu i završiti brakom ili neće, a prijatelja Raymonda bira sasvim slučajno bez ikakva razmišljanja o tome tko je zapravo Raymond. Isto

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Albert CAMUS, *Stranac*, Lektira d.o.o., Kostrena, 2012. 54.

⁸⁵ Milivoj SOLAR, *Povijest svjetske književnosti*, Golden Marketing, Zagreb, 2003, 312.

tako, ravnodušan je i kada je riječ o njegovu poslu i o tome kako će se dalje razvijati njegova karijera. Kada je riječ o zakonu, svojim je ponašanjem pokazao koliko vjeruje i koliko mu je stalo do pravosuđa. Također, odbacuje i religiju jer ne pokazuje kajanje za ono što je učinio. On se na kraju potpuno predao ravnodušnosti i umire spokojno. Apsurd je prodro u sve aspekte njegova života, od privatnoga do javnoga, pa je jedino rješenje – smrt.⁸⁶

Egzistencijalistička se obilježja mogu pronaći i u djelima ranijih književnih razdoblja. Prvotno je bitno je istaknuti Fjodora Mihajloviča Dostojevskog, ruskog pisca i autora romana *Zločin i kazna*. S tim romanom učenici se upoznaju u 3. razredu gimnazije i on pripada pod obavezna djela koja učenici moraju pročitati i obraditi, a nalazi se i u katalogu za državnu maturu. Roman ima fabulu sličnu kriminalističkom romanu u kojoj se radnja okreće oko motiva ubojstva. Međutim, on nije kriminalistički roman ponajviše jer ne sadrži osnovno pitanje „tko je ubojica?“, nego čitatelji već u epilogu saznaju tko je ubojica. Osnovni je problem ovoga romana etičke naravi – postavlja se pitanje je li moguća etička odgovornost u svijetu pod pretpostavkom da nema Boga. Iako se veza s filozofijom vidi već u etičkoj i moralnoj komponenti, kada je riječ o egzistencijalizmu najvažniji je psihološki razvoj, odnosno propadanje glavnog lika, ujedno i ubojice u romanu, Rodiona Romanoviča Raskoljnikova. Raskoljnikov se u romanu zapituje je li opravdano nanijeti štetu drugima, točnije počiniti ubojstvo, kako bi se spriječila druga zla. Ono što Raskoljnikova oblikuje kao lika je njegova dualna osobnost, odnosno podjela ljudi na *obične* i *neobične*, odnosno na *Napoleone* i *uši*. Na tome se također temelji njegov unutarnji sukob, a sebi dodjeljuje titulu jednog od *neobičnih* ljudi.

Ono što se u ovome romanu najviše može povezati s egzistencijalizmom jesu sloboda i pravo na vlastiti izbor. To se očituje u ubojstvu Aljone Ivanovne koje planira počiniti Raskoljnikov. Taj čin ubojstva motiviran je naizgled novcem, ali tijekom romana, otkriva se dublje značenje:

Ja bih tu prokletu babu ubio i opljačkao, i vjeruj mi da me savjest ne bi nimalo pekla... (...) Malo sam se našalio, naravno, ali pazi: na jednoj strani glupa, blesava, beznačajna, pakosna, bolesna babetina koja nikom nije potrebna nego, naprotiv, svima samo nanosi štetu, ni sam ne zna radi čega živi, a danas-sutra će umrijeti sama od sebe. (...) Na drugoj strani mlade, svježe snage što uludo propadaju bez potpore, i to na tisuće njih, na sve strane! Stotinu, tisuću dobrih djela pothvata mogli bi se ostvariti i potpomoći babinim parama koje su osuđene da propadnu u manastiru. Stotine, tisuće, možda, ljudi bi se moglo izvesti na pravi put.⁸⁷

⁸⁶ Dead DUDA, Slaven JURIC, David ŠPORDER, Andrea ZLATAR, *Lektira na dlanu 2, Repetitorij književnosti za srednje škole, Od realizma do postmoderne*, SYSPRINT, Zagreb, 2002, 165.

⁸⁷ Fjodor MIHAJLOVIČ DOSTOJEVSKI, *Zločin i kazna*, Globus media d.o.o., Zagreb, 2004, 65.

Raskoljnikov objašnjava kako je smrt jedne osobe u korist čitava čovječanstva vrlo opravdana, osobito ako se radi o životu osobe čiji je život bezvrijedan:

Da je ubiješ i uzmeš joj pare da se pomoću njih posvetiš služenju cijelog čovječanstva i općeg dobra: što misliš, zar ne bi tisuće dobrih djela prevagnule nad jednim sićušnim zločinom! Za jedan život – tisuće će života spašenih od gnjileža i raspadanja. Jedna smrt u zamjenu za stotinu života – pa to je obična matematika! A koliko vrijedi život te sušičave, glupa i opake babetine na vagi svega živog? Ništa više od života jedne gnjide, štakora, pa ni toliko ne vrijedi jer je ta baba štetna.⁸⁸

Vidljivo je da se obični student Raskoljnikov zanosi idejama o socijalnoj pravdi te pokušava stvoriti vlastitu sliku društvenog poretka i svjetonazora. Po njegovu mišljenju, dobre ljude ubija bijeda, dok oni pohlepni dobro žive u bogatstvu. U romanu, kao prikaz toga, Raskoljnikov ističe kako se Napoleona u svijetu slavi, iako je u smrt poslao tisuće ljudi, a pravosuđe kakvo on poznaje osuđuje sitne zločine. Takva ga razmišljanja potpuno opsjedaju i zaluduju što ga zapravo i vodi do samog čina ubojstva stare lihvarke.

Roman završava epilogom u kojem saznajemo da se Raskoljnikov već godinu i pol dana nalazi u Sibiru na izdržavanju zatvorske kazne zbog ubojstva. Na kraju romana, Raskoljnikov se ipak pokajao za počinjeni grijeh jer je zaključio da bi ljudi koji su prigrabili vlast, a ne naslijedili, morali biti smaknuti. Ali su oni uspješno načinili svoje korake i zato su imali svo pravo to učiniti, a on nije i zato nije imao pravo tako nešto sebi dopustiti. Dakle, pokajao se isključivo zato što nije uspio provesti naum da spasi siromašne jer nije ukrao sav novac i zato što je svoju krivnju sam priznao.⁸⁹

Egzistencijalistička obilježja vidljiva su i u tim njegovim mučnim i mnogobrojnim razmišljanjima kojima upada u neku vrste groznice ili transa. Valja istaknuti i dijalog lika sa samim sobom kojima je Dostojevski uvjerljivo predstavio psihičke promjene likova čije ideje nisu banalne, nego se mogu razumjeti kao temeljna filozofska pitanja. Najveću je važnost pridao karakterima i njihovim dilemama, zamislima, svjetonazorima i problemima kojih ih muče i koje pokušavaju riješiti.⁹⁰

Roman zločin i kazna zasigurno je utjecao na egzistencijalističku književnost ponajviše jer realizam Dostojevskog predstavlja svojevrsni prijelaz prema modernizmu te je postala uzorkom jednog načina pisanja, pa čak i mišljenja. Osobito kada je riječ o dijalozima koji su dramatični, raspravama o relevantnim filozofskim pitanjima i polifoniji čine ovaj roman pretečom

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Ibid. 501.

⁹⁰ Milivoj SOLAR, *Povijest svjetske književnosti*, Golden Marketing, Zagreb, 2003, 242.

modernizma.⁹¹ Polifonija u romanu ostvarena ravnopravnim glasovima tako da pripovjedač nema povlašten glas u odnosu na likove o kojima govori.

Još jedan pisac koji nije djelovao u razdoblju suvremene književnosti i egzistencijalizma, a njegova djela prikazuju takva obilježja, zasigurno je Franz Kafka. Svojom pripovijetkom *Preobrazba* ulazi u duboku svijest nesretnog pojedinca. Radnja započinje kada se trgovački putnik Gregor Samsa budi iz nemirnog sna preobražen u golemoga kukca:

Ležao je na tvrdim leđima nalik na oklop i vidio, kad je malko podignuo glavu, da ima nadsvođeni smeđi trbuh podijeljen na lučne izbočine, a na vrhu trbuha jedva da mu se još drži pokrivač, samo što nije spuznuo s njega.⁹²

Obitelj izravno ovisi o njemu jer je on jedini koji u kuću donosi novac. Ta dužnost i obaveza prema obitelji, upravljaju njime i čine ga robom vlastita života. Kada obitelj primijeti što se dogodilo, umjesto zabrinutosti i brige, koje čitatelji očekuju, oni izostaju, a ističe se užas koji postaje potpuno normalna stvar. Život obitelji se nastavlja daje, a Gregor postaje samo smetnja. Cijeli je roman prepun Gregorovih zaprepaštenih misli i težnji da bude prihvaćen. Kada ga se na koncu obitelj odluči riješiti, Gregor rastužen i slomljen, umire u svojoj sobi.

Bitno je naglasiti temeljne teme koje obuhvaća pripovijetka, a tipične su za egzistencijalizam: otuđenost, osamljenost, strah, dehumanizacija, besmisao ljudske egzistencije... Kada bismo Gregora promatrali kao tipična egzistencijalistička lika, uvidjeli bismo da on to zaista i jest. Iako postaje kukac, Gregor zadržava ljudske osobine i svakodnevno ga muče pitanja o životu, osjeća zabrinutost, strah, neprihvatanje i težnju za ljubavi. Gregorov je život metafora ustaljenog mehanizma koje nam društvo nameće. Čovjek je robot čiji se život svodi na obavljanje dužnosti i posla. Može se zaključiti da i ova pripovijetka, kao i prethodni roman *Zločin i kazna*, najavljuju obilježja književnog egzistencijalizma.

Iako ova djela pripadaju razdoblju književnog realizma, obilježja egzistencijalizma zasigurno su vidljiva. Kao što je već napisano u radu, učenici će čitati i druga književna djela, iz drugih razdoblja, koja također mogu biti interpretirana kao egzistencijalistička. Tako primjerice, Krležina drama *Gospoda Glembajevi* te roman *Povratak Filipa Latinovicza*, roman Vladana Desnice *Proljeće Ivana Galeba* te roman Slobodana Novaka *Mirisi, zlato i tamjan* također mogu biti interpretirani u ogledima egzistencijalizma. U romanu *Mirisi, zlato i tamjan* pisac glavna lika Malog prepušta izolaciji, udaljava ga iz svijeta licemjera, bezavičajnosti i

⁹¹ Ibid. 245.

⁹² Franz KAFKA, *Proces i Preobrazba*, „OTOKAR KERŠOVANI“ d.o.o., Rijeka, 231.

autoritarnosti. Kao posljedica pojedinca koji posjeduje bogatstvo razara se individualnost, stvaralačka i životna snaga Maloga. Prema Sartreovoj filozofiji, Mali je iznad totaliteta stvarnosti što ga okreće ništavilu, u ovom slučaju njegovanju raspadajućeg tijela Madone Markanutnove. Ona predstavlja svoju prošlost jer je stalno u predvorju smrti. Također, rascjep između psihološke prošlosti i sadašnjosti predstavlja ništavilo. Obnavljanjem prošlih događaja Mali se sagledava u različitim životnim situacijama.⁹³ Ono što je posebno egzistencijalističko u romanu je činjenica da je mali svjestan da ne može prevladati stanje besmisla nego, kao i Sizif, ustrajava u ništavilu svakodnevice.

Kako bi ste egzistencijalizam u nastavi predmeta Hrvatski jezik i Filozofija što kvalitetnije proveo i obradio, potrebno je prikazati kojim se metodičkim sredstvima i postupcima u nastavi pri tome najbolje koristiti.

6. Metodika nastavnih predmeta

Nastavu Hrvatskoga jezika, pa i nastavu općenito, nije moguće obavljati bez odgovarajućih teorijskih znanja, učiteljeve sklonosti za nastavu i ljubavi prema djeci, a istodobno je važan i postupak i način obavljanja nastavnoga rada, a taj se dio odnosi na metodiku.⁹⁴ Metodika se prvenstveno bavi nastavom određenog obrazovnog područja i kreiranjem odgojno-obrazovnog procesa, tj. praksom. Hrvatski pedagoški izvori metodiku smatraju znanostju nastavnih metoda koja se bavi proučavanjem zakonitosti nastave pojedinog nastavnog predmeta, teorijom nastave, uvođenjem u neko predmetno područje, a tretiraju je i kao pedagošku disciplinu.⁹⁵ Za naš je rad važna metodika nastave Hrvatskoga jezika i metodika nastave Filozofije.

Prema Bežen i Reberski, metodika hrvatskoga jezika je znanstvena grana u interdisciplinarnome polju humanističkih znanosti. Primarna joj je zadaća poučavanje hrvatskoga jezika kao odgojno-obrazovnog sadržaja u predškolskom odgoju, odnosno

⁹³ Ana DALMATIN, *Egzistencijalistički roman u hrvatskoj književnosti*, MATICA HRVATSKA – OGRANAK DUBROVNIK, Dubrovnik, 2011, 169 – 171.

⁹⁴ Marinko LAZZARICH, *Metodika Hrvatskoga jezika u razrednoj nastavi*, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2017, 26.

⁹⁵ Marko PRANJIĆ, *Nastavna metodika u riječi i slici*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2013, 21 – 22.

nastavnog predmeta Hrvatski jezik u osnovnoškolskom i srednjoškolskom obrazovanju.⁹⁶ Kao najvažnije metodičke kompetencije, koje učitelji Hrvatskoga jezika moraju posjedovati, ističu se znanja i umijeća iz jezikoslovnih i književno-teorijskih znanstvenih disciplina, bez kojih nije moguće provesti kvalitetnu nastavu. Suvremena nastava hrvatskoga jezika podrazumijeva komunikacijsko-funkcionalni metodički pristup koji se očituje u prepoznavanju važnosti igre u nastavi, funkcionalnoj jezičnoj komunikaciji te pluralizmu didaktičkih načela.⁹⁷

U nastavi filozofije učenici se propituju o svemu što uče, a istina nije, kao u ostalim predmetima, dana nego ju tek treba otkriti. Filozofija učenike navodi na kritičko i kreativno mišljenje i to je njezino najvažnije obilježje u nastavi. Kritički se preispituje sve, od čovjeka, života, raznih ideja i spoznaja do kultura i religija i tako dalje. Ona usmjerava učenike prema raznim temama i područjima znanosti, ali i života općenito. Dva su temeljna načina koncipiranja sadržaja nastave Filozofije, a to su *povijesno-kronološki* s jedne i *problemski* ili *tematski* pristup s druge strane. Postoji i treća varijanta, a to je tzv. kombinirani pristup u kojem se kombiniraju prethodna dva načina.⁹⁸

Filozofija, kao i ostali predmeti, ima veoma slične postupke i metode u nastavi. Prvenstveni im je cilj rješavanje problema načina predavanja, prenošenja i usvajanja znanja i sadržaja, tretiranje odgajanika u nastavi, odnos između odgajanika i odgajatelja, stvaranje pogodne nastavne klime, upotreba adekvatnih nastavnih sredstava i pomagala i tako dalje.⁹⁹ Ono što je bitno izdvojiti je način na koji to čine učitelji različitih predmeta, u ovom slučaju, učitelji hrvatskog jezika i učitelji filozofije.

6.1. Metodička povezanost sata Filozofije i Hrvatskoga jezika

Nastava Filozofije i nastava Hrvatskoga jezika ponajviše se mogu povezati upravo izvornim tekstovima te njihovim analiziranjem i iščitavanjem. Potrebno je uvidjeti kojim se metodama, sredstvima i pomagalima koriste učitelji Hrvatskoga jezika te možemo li ih, zajedno

⁹⁶ Ante BEŽEN, Siniša REBERSKI, *Početno pisanje na hrvatskome jeziku*, Institut za hrvatski jezik, Zagreb, 2014, 265.

⁹⁷ Marinko LAZZARICH, *Metodika Hrvatskoga jezika u razrednoj nastavi*, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2017, 27 – 28.

⁹⁸ Aleksandra GOLUBOVIĆ, Laura ANGELOVSKI, *Metodika nastave filozofije*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka, 2017, 32.

⁹⁹ Marko PRANJIĆ, *Nastavna metodika u riječi i slici*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2013, 35.

s ciljevima i ishodima toga predmeta, povezati s nastavom Filozofije. Naglasak je, s obzirom na temu radu, na nastavnim satima književnosti.

Svaka nastava, pa tako i nastava Filozofije i Hrvatskoga jezika, odnosno književnosti, mora biti stručno i znanstveno pripremljena. Stručnost je utemeljena na znanju, a pri prenošenju toga znanja, osim učiteljeve riječi, pogodno je koristiti i druga nastavna sredstva i pomagala. Nastavna su pomagala svojevrsni alati u nastavi koje učitelj koristi kako bi sadržaj prenio na učinkovitiji i njima motivirajući način. Tako učitelji koriste pametne ploče, prezentacije, ploče, krede i slično. S druge strane, nastavna su sredstva izvori znanja. Pod sredstva pripadaju, danas osobito aktualna, multimedija i internet. U filozofiji je to od velike koristi jer se mogu prikazati razni video primjeri na YouTubeu što učenike može bolje uvesti u temu ili im jednostavno olakšati razumijevanje gradiva. Svakako to potiče i kreativnost i otvorenost učenika. Time se naglašava suvremena nastava što u filozofiji jača proces razumijevanja filozofskih problema, kritičko i analitičko promišljanje učenika. To znači da se učenike što više uključuje u nastavni proces te se na njima inovativan i zanimljiv način preuzimaju nove spoznaje.¹⁰⁰ To je od osobito važnosti i u nastavi Hrvatskog jezika i književnosti kako bi se ostvarila doživljajno-spoznajna motivacija. Obradivanjem određenog književnog sadržaja, odnosno djela, može se, primjerice, pustiti film snimljen na temelju knjige koju čitaju, također se mogu slušati i ozvučene lektire. Prije nego što učenici pogledaju film, nastavnik mora znati koje će odgojne i obrazovne ciljeve postići gledanjem filma: hoće li prije filma učenike uvesti u tematiku, hoće li im dati pitanja za vrijeme i nakon gledanja filma ili će im samo pustiti film kako bi dobio spontane reakcije. U svakom slučaju, filmom u nastavi učenici razvijaju umne i imaginacijske sposobnosti te aktiviraju stvaralačku maštu. Što se tiče osnovnih sredstava u nastavi, udžbenik kao nastavno sredstvo nije dovoljan za pripremu određene nastavne jedinice, nego je potrebno koristiti primarne, odnosno sekundarne izvore literature. Primarna literatura trebala bi biti izvorna djela i na njima se zasniva uspješna nastava. Primjerice kada se čita roman na satu književnosti, neizostavno je da su učenici imali uvid u roman i upoznali se sa stilom pisanja i ostalim karakteristikama djela. Time se potiče proces čitanja, razumijevanja i tumačenja djela. Također se proširuju i metodički postupci, primjerice učenici usvajaju tehniku bibliografskih bilježaka što ih povezuje i s knjižnicom. To je osobito važno i u filozofiji jer rad na izvornim tekstovima učenike što približava sadržaju te ih motivira i potiče na samostalan rad. Također, učenici će puno naučiti o samom autoru teksta te će samostalno iščitavati njegova djela i time naučiti

¹⁰⁰ Aleksandra GOLUBOVIĆ, Laura ANGELOVSKI, *Metodika nastave filozofije*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka, 2017, 11.

njegove originalne filozofske teorije. Time se može detaljnije obraditi nastavni sadržaj i svakako potkrijepiti ono što je učitelj spomenuo tijekom nastavnoga sata. To se svakako odnosi na oba predmeta. Ono što je osobito bitno u nastavi filozofije je izvrsno poznavanje gradiva, djela filozofa, škole i pravce o kojima se poučava, a također je neizostavno pripremiti dobra pitanja za učenike da bi što više bili uključeni i zainteresirani za sadržaj. U tome je i zapravo i najveća bit filozofije – postavljati pitanja i pokušati pronaći za njih odgovarajuće odgovore. Temeljna zadaća predmeta Filozofije je dovođenje u pitanje tzv. gotovih istina, uvjerenja i stavova kao i problematiziranje i rasprava oko određenih pozicija. Pitanja su tako bitna i u nastavi književnosti, no prvotno je bitno znati koja pitanja aktivirati, koji će koristiti sadržaju, cilju i razvoju spoznajnog aspekta kod učenika. Time se komunikacija između učenika i nastavnika te učenika međusobno jača te će se postići razmjena mišljenja, ideja i stavova. Također je važno da i učenici postavljaju pitanja, a na to ih neprestano mora poticati učitelj. Bitno je da uz filozofska pitanja, učenici postavljaju i ona iz života, njihove svakodnevice jer su takva pitanja neizostavan dio same filozofije, a i omogućuju dijalog koji je potreban za uspješnost nastave Filozofije.¹⁰¹ Dijalog je neizbježan i u nastavi književnosti. Učenici s nastavnikom interpretiraju književno djelo, razgovaraju i dolaze do određenih zaključaka. Nastavnikova je dužnost da u razgovoru s učenicima čini da oni što samostalnije dolaze do najvažnijih aspekata nastavnog sadržaja. Učenici se mogu kreativno izražavati o onome što čitaju i obrađuju na nastavi, a ostali učenici mogu otvoreno govoriti podržavaju li ili ne takav stav i iznijeti vlastita mišljenja.

Što se tiče metoda u nastavi filozofije, riječ je o *verbalnim, dokumentacijskim, demonstracijskim, i operacijskim* metodama. Verbalna je metoda najčešća, osobito u nastavi filozofije jer je i samo poučavanje filozofije najčešće putem dijaloga. Dakle, u nastavi taj dijalog vode učenici i učitelj te učenici međusobno. Dokumentacijska metoda predstavlja kako učenicima vizualno približiti sadržaj. Primjerice PowerPoint prezentacijom, naslovnice neke knjige, odlomak iz određenog teksta i slično. Time se učenici želi pokazati na koji način dokumentirati djelo pomoću izvornih tekstova.¹⁰² Metode u nastavi književnosti podijeljene su u sustave: *dogmatsko-reproduktivni, reproduktivno-eksplikativni, interpretativno-analitički, problemsko-stvaralački, korelacijsko-integracijski, komunikacijski, otvoreni, multimedijski i timski*.¹⁰³ Ti sustavi proizlaze iz koncepcije obrazovnih i odgojnih ciljeva te nastave te njezine kulturološke i društvene funkcije. Tim se sustavima oblikuje shvaćanje sadržaja nastave, očituje

¹⁰¹ Ibid. 75.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Dragutin ROSANDIĆ, *Metodika književnog odgoja*, Školska knjiga, Zagreb, 2005, 103.

se organizacijski oblik nastave, položaja učenika i učitelja te postupaka kojima se ostvaruju obrazovni i odgojni ciljevi.¹⁰⁴ Svaki se taj sustav može primijeniti i na sat filozofije jer učenici na satu Filozofije također uče povijesne činjenice, prepričavaju sadržaj, interpretiraju i analiziraju filozofska djela, rješavaju problemska pitanja i zadatke, samostalno istražuju i stvaraju te ponajviše timski sustav gdje je naglasak na međupredmetnoj korelaciji o čemu će biti riječ u posljednjem poglavlju rada.

Ono što je još ključno za uspješan nastavni proces je formuliranje ishoda i ciljeva. Tu je bitno da se u prvi plan stavi primarna zadaća nastave, a u Filozofiji je to samostalno učenje, kritičko prosuđivanje, samostalno donošenje odluka i samostalno djelovanje. Odgojni dio je vrlo važan, a tiče se oblikovanja učenikove osobnosti, zatim utjecaja na formiranje uvjerenja i stavova. Što se tiče obrazovnog cilja, u nastavi predmeta Filozofija, to je poticati, razvijati i usavršavati samostalno, kritičko i kreativno mišljenje, a glavni je odgojni cilj poticanje i razvijanje sklonosti za samostalno učenje i kritičko mišljenje.¹⁰⁵ Ta su dva cilja međusobno povezana i nemoguće je bez jednoga ostvariti uspješnu nastavu. Tako nastava Hrvatskoga jezika, odnosno književnosti, omogućuje učenicima upoznavanje najvećih svjetskih dostignuća književne umjetnosti, izgrađivanje književne kulture, razvijanje kritičkog stava prema svijetu, smisao za doživljavanje i razumijevanje ljepota koje pruža umjetničko djelo.¹⁰⁶ Dakle, uspostavlja se međusobni sklad, obrazovni cilj uključuje usvajanje znanja, ali u sebi uključuje i odgojnu komponentu. Ono što karakterizira nastavu filozofije i dodatno naglašava te ciljeve je poticanje učenika na samorealizaciju, istraživanje sebe i vlastitih talenata i interesa. Također učenicima se osobito naglašava važnost razvijanja moralnih, građanskih i općeljudskih vrijednosti. Važno je učenicima dati do znanja da im nastava Filozofije i poučavanje filozofije uopće, pomaže u rješavanju svakodnevnih nedoumica i problema te im pomaže u samoj interpretaciji, analizi, a naposljetku i rješavanju tih problema. To se isto može reći i za nastavu književnosti jer je književni je tekst umjetnička i društvena tvorevina koja ima osobnu, nacionalnu, kulturnu, društvenu i estetsku vrijednost, a kao stvaralačka jezična djelatnost, književnost je sastavni dio svakodnevnoga života.¹⁰⁷ Ciljevi koji se mogu istaknuti kao zajednički u oba predmeta jesu čitanje i interpretiranje djela, razvijanje kritičkog mišljenja, otkrivanje različitih načina čitanja koja preoblikuju učenička iskustva, stavove i mišljenja, razvijanje mašte te refleksije o svijetu, sebi i drugima. Učenici u oba predmeta pronalaze u različitim izvorima sadržaje i informacije

¹⁰⁴ Ibid. 203.

¹⁰⁵ Ibid. 28 – 29.

¹⁰⁶ Dragutin ROSANDIĆ, *Metodika književnog odgoja*, Školska knjiga, Zagreb, 2005, 203.

¹⁰⁷ Ministarstvo znanosti i obrazovanja, *Kurikulum za nastavni predmet Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj*, Narodne novine, Zagreb, 25. siječnja 2019.

o kojima kritički promišljaju, procjenjuju njihovu korisnost i pouzdanost, samostalno rješavaju probleme i donose odluke. Učenici izgrađuju vlastite svjetonazore te njeguju moralne i estetske vrijednosti.

Može se zaključiti da su nastavni predmeti Filozofija i Hrvatski jezik metodički srodni te se njihovi ciljevi i ishodi previše ne razilaze. Također, kako je prethodno napisano u radu, sadržajno se također mogu povezati, a to se, u praksi, može ostvariti korelacijskim sustavom u nastavnom procesu.

7. Korelacija u nastavnom procesu

Korelacijski sustav u nastavi uključuje dvočlanu i višečlanu korelaciju. Dvočlana korelacija obuhvaća dva nastavna predmeta, primjerice Hrvatski jezik, odnosno književnost i filozofiju. Ta korelacija obuhvaća mogućnosti izmjenjivanja učitelja te u takvoj vrsti nastave, svaki učitelj obuhvaća sadržaj svoga predmeta i svoje struke. Književnost se, kao nastavni predmet, na taj način povezuje s predmetima iz humanističkog područja. Znanstvena, međupredmetna korelacija temelji se na otkrivanju općih i posebnih značajki u predmetu i metodama svake znanosti iz svakog nastavnog predmeta.¹⁰⁸ Korelacija u nastavi omogućava učenicima obuhvaćanje šire stvarnosti te im time olakšava učenje, razumijevanje te unaprjeđuje nastavni proces i time postaje jedna od najaktualnijih tema odgoja i obrazovanja današnjice. Učenici će korelacijskim sustavom u nastavi lakše konstituirati i povezivati znanja, razvijati posebne radne vještine i navike, a promiču se i odgojne vrijednosti. Kada je korelacija provedena kroz timski rad učitelja, omogućuje povezivanje odgojno-obrazovnog procesa, ali i iskustva učitelja i učenika u usklađenu cjelinu.¹⁰⁹

7.1. Prijedlog za korelacijski nastavni sat Hrvatskoga jezika i Filozofije

Kao što je u prethodno prikazano u radu, nastava predmeta Hrvatski jezik i Filozofija može se sadržajno i tematski povezati te tako biti izvedena u nastavi. Takav se nastavni sat

¹⁰⁸ Dragutin ROSANDIĆ, *Metodika književnog odgoja*, Školska knjiga, Zagreb, 2005, 259.

¹⁰⁹ Jasmina VRKIĆ DIMIĆ, Sandra VIDIĆ, *Korelacija i timski rad u nastavi – holistički pristup učenju i poučavanju*, Acta Iadertina, 2015, 93.

naziva korelacijskim nastavnim satom, a temelji se na međupredmetnoj povezanosti. U ovom slučaju bi se mogao izvesti korelacijski sat na temu filozofskog pravca egzistencijalizam, koji se obrađuje na satu Filozofije, te književnom fenomenu egzistencijalizam koji se obrađuje na satu Hrvatskoga jezika, odnosno književnosti. U dogovoru predmetnih nastavnika sat može biti jedan sat ili dvosat. Budući da se u nastavi književnosti egzistencijalizam prikazuje kroz romane Jean-Paul Sartrea i Alberta Camusa, bilo bi korisno da takav sat obuhvati jednog od ta dva filozofa i jedno djelo koje učenici obavezno moraju pročitati u cijelosti. Ti se književnici, odnosno filozofi također obrađuju u nastavi Filozofije pa će korelacijski sat obuhvatiti i filozofsko tumačenje i analizu. Nazovimo takav korelacijski nastavni sat *Albert Camus u književnosti i filozofiji egzistencije*. Prvotno je potrebno odrediti koje zajedničke ciljeve i ishode mogu ostvariti takvim satom. Što se tiče ishoda u nastavi, ona su bitno istaknuta u kurikulumima. Riječ je o obrazovnim, odgojnim i funkcionalnim ishodima. Primjerice, kada se u nastavi Filozofije obrađuje egzistencijalizam u domeni *Postojanje i svijet*, naglašeni su ishodi: učenik samostalno koristi relevantne pojmove u raspravi o postojanju i svijetu te vlastitim riječima objašnjava razliku među njima. Također, učenik opisuje i objašnjava pojedine misaone sustave koji nastoje dati odgovore na pitanja o postojanju i svijetu. Učenik se služi izvornim tekstovima kako bi samostalno argumentirao filozofski tekst te izlaže osnovne filozofske elemente određenog sustava i opisuje njihove odnose. Učenik sagledava određene probleme u svijetu te ih pokušava argumentirano riješiti koristeći filozofsku analizu.¹¹⁰ U kurikulumu za Hrvatski jezik, odnosno književnost za 3. razred gimnazije, istaknuti su sljedeći ishodi: učenik interpretira književne tekstove s obzirom na književnopovijesni, društveni i kulturni kontekst. Učenik interpretira na osnovi usporedbe s ostalim književnim tekstovima drugih razdoblja, zaključuje o njihovim sličnostima i razlikama, opisuje stilske formacije, opisuje književno razdoblje u kojem je djelo nastalo. Učenik se stvaralački izražava prema vlastitom interesu potaknut tekstom. Učenik raspravlja u skladu sa svrhom i željenim učinkom na primatelja. Egzistencijalizam se, kako je već spomenuto, uči u 4. razredu, prema ishodima za taj razred, mogu se pronaći sličnosti s ishodima za nastavu iz filozofije. Primjerice, učenik obrazlaže slijed književnih poetika i razdoblja i kritički prosuđuje utjecaj različitih konteksta na književni tekst, objašnjava tekst iz perspektive književnopovijesne epohe te analizira književni tekst s obzirom na povijesni, društveni i kulturni kontekst. Sličnost je upravo u analizi, prosuđivanju i kritičkom promišljanju djela te književnopovijesnog konteksta u kojemu su nastala. Kao odgojni ishodi mogu se izdvojiti: poticanje interesa na književnost i filozofiju, poticanje učenika na čitanje i

¹¹⁰ Ibid.

tumačenje pročitano, poticanje međusobne suradnje učenika i nastavnika te učenika međusobno, razvijanje radnih navika, poticanje učenika na isticanje vlastitih mišljenja te prihvaćanje i uvažavanje tuđih, formiranje vlastitih stavova.

Kada je riječ o ciljevima, kao obrazovni ciljevi mogu se istaknuti: definiranje pojma egzistencijalizam, smjestiti egzistencijalizam u povijesni i književni kontekst, navesti teme i obilježja egzistencijalizma u filozofiji i književnosti, objasniti filozofske i književne značajke Alberta Camusa, samostalno interpretirati književne i filozofske tekstove, objasniti tumačenje egzistencijalizma u književnosti i filozofiji, argumentirati stavove filozofa egzistencije, kritički promišljati o svrsi života i čovjekovoj egzistenciji. Kod funkcionalnih ciljeva možemo izdvojiti: samostalno razlikovanje i tumačenje filozofskih i književnih pojmova, razvijanje sposobnosti povezivanja, zaključivanja, kritičkog promišljanja te razvijanje sposobnosti samostalnog oblikovanja pismene i usmene misli. Što se tiče nastavnih sredstva i pomagala, nastavnici mogu uključiti video ili kraći dio filma koji se veže uz egzistencijalizam te tako ostvariti doživljajno-spoznajnu motivaciju. To se također može učiniti i slikama, a i pitanjima koja se mogu povezati s temom kako bi nastavnici dobili uvid u učenička razmišljanja i stavove, a njih zainteresirala i motivirala za temu. Nastavnici će koristiti udžbenike iz oba predmeta, književne i filozofske tekstove, izvorna djela kao primarnu literaturu, a mogu uključiti i nastavne listiće kako bi učenike što više uključili u nastavu i motivirali na samostalan rad.

Govoreći o nastavnim metodama, bilo bi najbolje koristiti verbalnu metodu, odnosno razgovor u nastavi. Riječ je o dijaloškoj metodi, koja je primjenjiva na oba predmeta i u kojoj je naglasak na heurističkom razgovoru. Egzistencijalizam se u nastavi može ostvariti na brojne načine. Njegov je utjecaj na filozofiju, književnost i današnju umjetnost neupitan i nesumnjivo je da se svaka osoba bar jednom u životu susrela s pitanjima koje obuhvaća egzistencijalizam. Osobito se ona javljaju u prijelaznim, adolescentskim razdobljima, pa će učenicima svakako tema biti pristupačna i zanimljiva, a i dobit će priliku razgovarati o nečemu što im je poznato, a možda ih muči te će samostalno doći do zaključaka.

Korelacija u nastavi naglašava timski rad, kroz koji se učenici izražavaju usmenim, pismenim, glazbenim, likovnim putem što pridonosi cjelovitijem načinu rada. Učenici takvim radom produbljuju i izgrađuju cjelovitiji pogled na znanost, umjetnost i svijet općenito. Naglašava se zajedništvo i međusobna komunikacija te međusobno uvažavanje različitih mišljenja učenika. Takva je nastava bogatija, dinamičnija, atraktivnija i raznovrsnija. Kroz timski rad nastavnika, ali i učenika, učenicima će nastavni sadržaji biti zanimljiviji i pristupačniji, a izbjeći će se monotonija.

8. Zaključak

Filozofija egzistencije nastala je na kraju drugog svjetska rata i to je uveliko utjecalo na tematiku koju obuhvaća. Takve su teme su svojstvene čovjeku kao čovjeku – usamljenost, nesigurnost, sumnja, sloboda, mučnina, apsurd, neprihvaćenost, otuđenje, bol, smrt... Razvoj filozofije egzistencije osigurali su jedni od najvećih filozofa 19. stoljeća, Søren Kierkegaard i Friedrich Nietzsche, a smatrani su i prethodnicima filozofije egzistencije.

Nadalje će se razviti i pojam egzistencijalizma koji definira filozofski pravac koji valja razlikovati od filozofije egzistencije upravo zbog pojma drugoga koji u ovom pravcu dolazi do izražaja. U njemu su se istaknuli Martin Heidegger kao glavni predstavnik, Jean-Paul Sartre, Maurice Merleau-Ponty i Albert Camus.

Jean-Paul Sartre i Albert Camus osobito su važni za razvitak egzistencijalizma i u književnosti. Tematika filozofije egzistencije istaknuta je u njihovima djelima, pa otuđenje, samoća, sloboda, očaj i smrt postaju pojmovi koji obilježavaju egzistencijalnu prozu, dramu i poeziju. Utjecaj takvih obilježja, odnosno tema, jasan je pogled na vrijeme i situacija svijeta u kojem su nastala ta djela. Takva se obilježja mogu pronaći u hrvatskoj književnosti, osobito u djelima Šoljana, Šegedina, Desnice, Marinkovića i Mihalića kojima su pokušavali dohvatiti smisao ljudske egzistencije te prikazati nezadovoljstvo tadašnjom poslijeratnom situacijom.

Filozofski pravac egzistencijalizam i književni fenomen egzistencijalizam, osim svojim sadržajnim djelom, u nastavi se mogu povezati i metodičkim. To se na najbolji način može ostvariti korelacijskim sustavom u nastavi. Međupredmetna povezanost ostvariva je timskim radom nastavnika i učenika. Korelacija i timski rad u nastavi potiču formiranje cjelokupne slike svijeta te vode izgrađivanju čvrstih stavova i temeljnih znanja koje učenici omogućuju razvijanje i korištenje funkcionalnih životnih i radnih navika, odnosno kompetencija. Takvim se radom u nastavi jača zajedništvo, izražavanje vlastitih mišljenja i kritičkih stavova, ali i uvažavanje tuđih. Korelacijom u nastavi bogati se i atmosfera u razredu koja postaje dinamičnija, ugodnija i kvalitetnija. Novi apstraktni pojmovi bolje se i lakše poimaju, a strukturiranje znanja je temeljitije i trajnije. Naglašava se veća solidarnost, suradnja i aktivnost između nastavnika te učenika međusobno. Takvim suradničkim oblikom nastave, korelacija među predmetima znatno se olakšava i dobiva svoj puni smisao. Kroz suradnju kolega

nastavnika i učenika, stvara se ozračje u kojemu se međupremetna korelacija u nastavi ostvaruje puno konkretnije i uspješnije.

9. Literatura

1. AKHILANANDA, Swami, *Existentialism*, u: *Journal of Bible and Religion*, Vol. 17, No. 4, Oxford University Press, 1949.
2. ANDERSON, L. Lanier, Friedrich Nietzsche, Stanford Encyclopedia of Philosophy (< <https://plato.stanford.edu/entries/nietzsche/#CritReliMora>>, posljednji pristup 2. svibnja 2020.).
3. BACK, Maximilian, *Existentialism*, u: *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 5, No. 1, International Phenomenological Society, 1944.
4. BEŽEN, Ante i REBERSKI, Siniša, *Početo pisanje na hrvatskome jeziku*, Institut za hrvatski jezik, Zagreb, 2014.
5. BROWN, JR., Stuart M., *The Atheistic Existentialism of Jean-Paul Sartre*, u: *The Philosophical Review*, Vol. 57, No. 2, 1948.
6. BURNHAM, Douglas i PAPANDREOPOULOS, George, Existentialism, U: Internet Encyclopedia of Philosophy (< <https://www.iep.utm.edu/existent/> >, posljednji pristup 27. travnja 2020.).
7. CAMUS, Albert, *Mit o Sizifu*, LEKTIRA d.o.o., Kostrena, 2013.
8. CAMUS, Albert, *Stranac*, Lektira d.o.o., Kostrena, 2012.
9. COOPER, David E., *Existentialism, A reconstruction, Secon edition*, Blackwell Publishers, United Kingdom, 1999.
10. COPLESTON, F. C. , *Existentialism*, u: *Philosophy*, Vol. 23, No. 84 , Cambridge University Press on behalf of Royal Institute of Philosophy , 1948.
11. DALMATIN, Ana, *Egzistencijalistički roman u hrvatskoj književnosti*, Matica hrvatska, ogranak Dubrovnik, Dubrovnik, 2011.
12. DUDA, Dean, JURIĆ, Slaven, ŠPORDER, David i ZLATAR, Andrea, *Lektira na dlanu 2, Repetitorij književnosti za srednje škole, Od realizma do postmoderne*, SYSPRINT, Zagreb, 2002.
13. DUJMOVIĆ MARKUSI, Dragica i PAVIĆ-PEZER, Terezija, *Književni vremeplov 4*, Profil, Zagreb, 2010.
14. GOLUBOVIĆ, Aleksandra i ANGELOVSKI, Laura, *Metodika nastave filozofije*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka, 2017,

15. GRIFFIN, James T., *The Fathers of Existentialism*, u: *Philippine Studies*, Vol. 6, No. 2, Ateneo de Manila University, 1958.
16. GUIGNON, Charles B., *The Cambridge Companion to Heidegger*, Cambridge University Press, USA, 1993.
17. HEIDEGGER, Martin, *Što je metafizika?, Uvod u Heideggera*, Centar za društvene djelatnosti omladine, Zagreb, 1972.
18. KAFKA, Franz, *Proces i Preobrazba*, „OTOKAR KERŠOVANI“ d.o.o., Rijeka
19. KEARNEY, Richard, *Twentieth-Century Continental Philosophy, Routledge History of Philosophy Volume VIII*, Taylor & Francis e-Library, 2005.
20. KEILBACH, Vilim, *Husserlova fenomenologija*, u: *Obnovljeni Život*, Vol. 13., No. 1., 1932.
21. KIERKEGAARD, Søren, *Strah i drhtanje*, Verbum, Split, 2000.
22. KRANAK, Joseph Anthony, *Nietzsche's Revaluation of All Values*, u: *Dissertations, Theses, and Professional Projects*, Marquette University, Milwaukee, Wisconsin, 2014.
23. LAZZARICH, Marinko, *Metodika Hrvatskoga jezika u razrednoj nastavi*, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2017.
24. MAIROWITZ David Zane, i KORKOS Alain, *Camus za početnike*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002.
25. MCDONALD, William Søren Kierkegaard (1813—1855), U: Internet Encyclopedia of Philosophy (< <https://www.iep.utm.edu/kierkega/> >, posljednji pristup 29. travnja 2020.).
26. MEHL, Peter J., *Despair's Demand: An Appraisal of Kierkegaard's Argument for God*, u: *International Journal for Philosophy of Religion*, Vol. 32, No. 3, Springer, 1992.
27. MIHAJLOVIĆ DOSTOJEVSKI, Fjodor, *Zločin i kazna*, Globus media d.o.o., Zagreb, 2004.
28. Ministarstvo znanosti i obrazovanja, *Kurikulum za nastavni predmet Filozofije za gimnazije u Republici Hrvatskoj*, Narodne novine, Zagreb, 14. siječnja 2019.
29. Ministarstvo znanosti i obrazovanja, *Kurikulum za nastavni predmet Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj*, Narodne novine, Zagreb, 25. siječnja 2019.
30. NIETZSCHE, Friedrich, *Volja za moć*, Izdavačko knjižničarska radna organizacija – mladost, 1988.

31. ONOF, Christian J., Jean Paul Sartre: Existentialism, U: Internet Encyclopedia of Philosophy (< <https://www.iep.utm.edu/sartre-ex/> >, posljednji pristup 13. svibnja 2020.).
32. PARKINSON, G.H.R. I SHANKER, S.G., *Routledge History of Philosophy, The Age of German Idealism*, Routledge, London, 1993.
33. PRANJIĆ, Marko, *Nastavna metodika u riječi i slici*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2013.
34. ROSANDIĆ, Dragutin, *Metodika književnog odgoja*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
35. SARTRE, Jean-Paul, *Egzistencijalizam je humanizam*
36. SARTRE, Jean-Paul, *Mučnina*, Konzor, Zagreb, 1997.
37. SIMPSON, David, Albert Camus (1913—1960), U: Internet Encyclopedia of Philosophy (< <https://www.iep.utm.edu/camus/> >, posljednji pristup 16. svibnja 2020.).
38. SMALL, Robin, *Nietzsche*, u: *Routledge History of Philosophy, The nineteenth century*, Routledge, London, 1994.
39. SOLAR, Milivoj, *Povijest svjetske književnosti*, Golden Marketing, Zagreb, 2003.
40. SPIEGELBERG, Herbert, *Husserl's Phenomenology and Existentialism*, u: *The Journal of Philosophy*, Vol. 57, No. 2, Journal of Philosophy, Inc., 1960.
41. TUBERT, Ariela, *Nietzsche's Existentialist Freedom*, u: *Journal of Nietzsche Studies*, Vol. 46, No. 3, Penn State University Press, 2015.
42. VRKIĆ DIMIĆ, Jasmina i VIDIĆ, Sandra, *Korelacija i timski rad u nastavi – holistički pristup učenju i poučavanju*, Acta Iadertina, 2015.
43. WILKERSON, Dale, Friedrich Nietzsche (1844—1900), Internet Encyclopedia of Philosophy (< <https://www.iep.utm.edu/nietzsch/> >, posljednji pristup 2. svibnja 2020.).